

**TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING
VAN LERAREN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING
IN NEDERLAND (V.G.N.)**

UIT DE INHOUD:

- DR. G.J. VELDHUYS, HET VRAAGSTUK VAN DE
DEMOCRATIE IN DE GRIEKSE OUDHEID
- DR. J.A.G. VAN DER VEER, CAESAR: BESTRIJDER
VAN EEN ESTABLISHMENT
- DRS. P.W. DE NEEVE, VAN OUDHEID NAAR
MIDDELEEUWEN IN WEST-EUROPA
- MEDEDELINGEN
- BOEKBESPREKINGEN
- ADVERTENTIES

KLEIO

VERSCHIJNT MAANDELIJKS

14e JAARGANG – APRIL – 4 – 1973

VERENIGING VAN LERAREN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING IN NEDERLAND (V.G.N.)

BESTUUR

DRS. H. ULRICH, *voorzitter*, Vronkenlaan 63, Leiderdorp, tel. 01710-44780.

DRS. E.A.J. OUDENHOVEN, *1e vice-voorzitter*, Burg. Van Grotenhuisstraat 30, Oosterhout-Z., N.Br., tel. 01620-26665.

A.L. VERHOOG, *2e vice-voorzitter*, Drakenstein 8, Leiderdorp, tel. 01710-41127.

C.L.A. DANIELS, *1e secretaris*, Apolloplantsoen 23, Zaandam, tel. 02980-65602.

MEJ. DRS. R.E. NOORDIJK, *2e secretaresse*, Allard Piersonstraat 11 D, Rotterdam, tel. 010-234875.

DRS. C.P.W.F. HERZBERG, *penningmeester*, Paulus Potterstraat 26, Lisse, tel. 02521-15648, postrekening 128701, t.n.v. penningmeester van de VGN, Vreeswijkstraat 329, Den Haag.

L.W. BOOGERT, *comm. Pedak*, Wielengahof 21, Delft, tel. 015-563034.

H. DE RUYTER, *redactie Kleio*, Kon. Wilhelminalaan 22, Leidschendam, tel. 01761-3657.

DRS. H.W. TIMMER, *P.A.-commissie*, Cordell Hullplaats 61, Rotterdam, tel. 010-214865.

A.P. DIJKSTRA, *Didaktiekcommissie*, H. Mesdagstraat 1, Meppel, tel. 05220-53559.

LEDENADMINISTRATIE

Aangifte en afschrijvingen van leden en informatie over contributiebetaling zenden aan: **Administratie V.G.N., mevr. A.J. de Vries-van Doornen, Van Heuven Goedhartstraat 3, Voorschoten, tel. 01717-4443.** Bij aangifte wordt verzocht mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, bevoegdheid, huisadres, telefoon- en netnummer, adres van de school waar men de hoofdbetrekking heeft.

CONTRIBUTIES

Contributies vanaf 1 januari 1971.

Gewone leden: a. docenten havo, v.w.o. en h.b.o.

f 45,—

b. docenten mavo

f 30,—

Buitengewone leden: a. gepensioneerden en b. zij die wel geschiedenisbevoegdheid bezitten, maar geen les geven op scholen voor mavo, v.w.o. en h.b.o.

f 25,—

Aspirantleden:

f 25,—

Echtparen:

f 50,—

KLEIO

Tijdschrift van de Vereniging van Leraren Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (V.G.N.), verschijnt tien maal per jaar.

REDACTIE

H. DE RUYTER, *voorzitter*, Kon. Wilhelminalaan 22, Leidschendam, tel. 01761-3657.

DRS. P. VAN HEES, *secretaris*, Aziëlaan 760, Utrecht, tel. 030-882365

C.M.H. BOSCH, Bloemendaal.

DRS. C.P.W.F. HERZBERG, Lisse.

DR. P. VAN DER MEULEN, Bilthoven.

C.S. RUTSEN, Mijdrecht.

DRS. S.Y.A. VELLENGA, Utrecht.

Abonnementen: voor leden gratis, voor niet-leden f 25,— per kalenderjaar.

Actieve leraren/leraressen kunnen alleen met goedvinden van het bestuur van de V.G.N. in aanmerking komen voor een abonnement.

Abonnementen opgeven aan: **Administratie V.G.N., mevr. A.J. de Vries-van Doornen, Van Heuven Goedhartstraat 3, Voorschoten, tel. 01717-4443.**

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen uit dit nummer is slechts toegestaan na onze schriftelijke goedkeuring.

De redactie.

Dat democratie (letterlijk: uitoefenen van de macht door het volk als geheel) de meest gekompliceerde staatsvorm is, kan men zonder overdrijving beweren. De landen van West-Europa doen deze ervaring dagelijks op; zelfs in de nachtelijke uren blijft de problematiek veelal virulent. De vraag, hoe men in vroeger tijden heeft getracht voor deze problematiek een oplossing te vinden, ligt daarom wel voor de hand — al was het "slechts" om psychologische redenen.

Nu wordt een vergelijking tussen voorheen en thans door de serieuze beoefenaren van de geschiedwetenschappen gewoonlijk met argwaan bekeken. De scherpe kritiek op Spenglers "Untergang des Abendslandes" en de aarzelende waardering voor Toynbee berusten niet op het (dan ook dikwijls gedachteloos herhaalde) woord "histoire se répète". Inderdaad kan men beter spreken van "le genre humain se répète": dan komt men namelijk terstond terecht bij de vraag, of wij van wat eenmaal is geschied al dan niet kunnen "leren". Wie telkens weer waarneemt, hoe de huidige generatie van politici tot de wanhoop toe worstelt met wat zich aandient of opdringt als vormen van democratie, kan van dit "leerwerk" geen hoge indruk krijgen. Een vergelijking met voorheen zou, zo niet tot oplossing, dan toch tot beperking van wanhoop kunnen leiden.

Dat het begrip democratie door Grieken is uitgebracht en voor het eerst in praktijk gebracht, wordt vrijwel algemeen aangenomen. Volgens Aristoteles¹) nam deze praktijk een aanvang bij Solon, die in het jaar 594 de verouderde wetten van Draco voor het merendeel verving door aan zijn tijd, en vooral aan zijn wijze inzicht aangepaste wetten, waarvan de bepaling, dat een burger zijn persoonlijke vrijheid niet meer ten gevolge van schulden kon verliezen, sociaal gezien de meest ingrijpende is geweest. Hoewel Solon ook aan de armste groepen uit de bevolking van Attica stemrecht in de volksvergadering verleende, was zijn staatsregeling, zelfs in theorie, toch in hoge mate konservatief. Het kan dan ook weinig verbazing wekken, dat reeds in 571 de ondernemende Pisistratus (overigens een bloedverwant van Solon) zich door een lijfwacht liet omringen en in 560 als alleenheerser ("tyran") het door politieke twisten verdeelde land van Attica tot zijn dood, in 528, bleef besturen.

Eerst nadat zijn zoons Hipparchus en Hippias respectievelijk waren vermoord en verdreven, kon in 508 de edelman Klisthenes, hoewel zelf afstammend van een tyrannengeslacht, de stoot geven tot invoering van de democratische staatsvorm, waardoor de Atheners in de geschiedenis al dan niet gewaardeerde bekendheid hebben gekregen.

De belangrijkste elementen van deze "machtsuitoefening door het gehele volk van vrije burgers" zijn als volgt samen te vatten:

- a. Alle vrije burgers bezitten gelijke rechten voor de wet (isonomia).
- b. Iedere vrije burger heeft het recht zijn mening over staatszaken uit te spreken in de volksvergadering (parrhêsia).
- c. Iedere vrije burger is in principe verkiesbaar tot ieder staatsambt.
- d. Het aanwijzen van de ambtenaren geschiedt door middel van loting, uit

geselecteerde kandidaten.

- e. De aanhangers van de voormalige tyrannen mogen in de stad blijven wonen; wie echter diktatoriale neigingen vertoont, wordt verbannen op grond van het "schervengericht" (ostrakisme).

Een opmerkelijke, bijna humoristische bepaling in Solon's wetten is gericht tegen de laksheid van hen, die graag de kat uit de boom kijken: "wie in geval van burgeroorlog niet meevecht met één van beide partijen, verliest zijn politieke rechten en mag nooit meer een functie bekleden".²⁾

De Perzen zijn nimmer verdacht van democratische denkbeelden. Toch hebben zij zeer waarschijnlijk belangstellend kennis genomen van griekse specimina van democratisch bestuur. Een aanwijzing daartoe is het debat, dat volgens Herodotus³⁾ is gehouden in 522/521, een jaar, waarin Athene volop in de diktatuur leefde.

Toen de perzische koning Cambyses ($\pm$ 525 v. Chr.) op een veldtocht in Egypte was, had hij zijn broer Smerdis, aan wie hij de troon zolang had toevertrouwd, voor alle zekerheid door een vertrouweling laten doden. Twee van de "Magiërs" (= priester-geleerden) grepen daarna, zonder dat het volk iets van de moord had bemerkt, de macht. Eén van hen heette toevallig ook Smerdis en leek blijkbaar op het slachtoffer. Zeven leden van de hoge adel ontmaskerden deze Pseudo-Smerdis: van dit heerschappij waren destijds voor straf de oren afgesneden, en de dochter van één van de Zeven, die tot de harem behoorde, betastte op last van haar vader in het donker van het haremvertrek 's mans hoofd, terwijl hij in haar armen sliep, en constateerde de oplichterij.

Nadat Cambyses inmiddels ook om het leven was gekomen, tijdens zijn terugreis uit Egypte, doodden de Zeven een groot aantal Magiërs en hielden vervolgens een debat over de beste staatsvorm. Drie van hen traden daarbij op de voorgrond: *Otanes*, *Megabyzus* en *Darius*. Deze laatste wordt ten slotte door een list koning (520–485). Hier volgt het debat in vertaling:

"Nadat de verwarde toestand was geëindigd, kwamen de heren, die de opstand tegen de Magiërs hadden geleid, tot onderling overleg over de algemene politieke toestand. Daarbij werden standpunten onder woorden gebracht, die sommige Grieken ongelooflijk in de oren zullen klinken, — maar ze werden werkelijk uitgesproken.

Otanes begon met te verklaren, dat men volgens zijn mening het perzische volk als geheel de macht moest laten uitoefenen. "Ik acht het ongewenst, zo zei hij, dat één van ons weer alleenheerser wordt. Jullie hebben nu zelf gezien, tot welk een zelfoverschatting zo'n Cambyses is gekomen, en van de zelfoverschatting van die magiër zijn jullie zelf getuige geweest. Hoe kan een monarchie een evenwichtige staatsvorm zijn? De man, die daarin de leiding heeft kan immers doen, wat hij wil: hij hoeft tegenover niemand verantwoording af te leggen. Neem het puik van alle mannen en laat hem de alleenheerschappij krijgen: hij zal daarmee buiten de gebruikelijke normen en begrippen vallen. Want ten gevolge van al het goede der aarde, waarover hij beschikt, gaat hij zichzelf overschatten; — en daarbij is afgunst sinds jaar en dag een oertrek van de menselijke natuur. Met die twee neigingen in hem is een basis gelegd voor alle mogelijke slechtheid: enerzijds immers begaat hij allerlei baldadigs uit zelfoverschatting, anderzijds uit afgunst. —

En nu weet ik wel, dat een diktator eigenlijk niet afgunstig hoeft te zijn: hij heeft immers alles wat hij wil! Toch is zijn reactie op de medeburgers net omgekeerd: hij is jaloers op de topfiguren, die de revolutie hebben overleefd en die springlevend rondlopen, plezier heeft hij daarentegen in de kwalijkste elementen onder zijn burgers en hij is maar

al te zeer geneigd aan lasterpraatjes geloof te hechten. En dan — het meest inkonsekvent van alles: als men hem matige bewondering schenkt, is hij kwaad, omdat hij niet blindelings vereerd wordt; en als men hem blindelings vereert, is hij óók kwaad — want dat vindt hij strooplikkerij. — En nu kom ik, sapperloot, aan de grootste bezwaren tegen dit type: hij schopt de voorvaderlijke gebruiken omver, hij verkracht vrouwen en hij doodt mensen zonder vorm van proces.

Wanneer daarentegen de grote massa regeert, dan werkt zo'n regiem in de eerste plaats al met de prachtigste van alle leuzen, *gelijkheid voor de wet*. In de tweede plaats mist het de bezwaren van de monarchie: de verkiezingen geschieden door loting; elke functionaris is verantwoording verschuldigd; alle besluitvorming berust bij de gemeenschap.

Ik wil derhalve als mijn mening poneren, dat wij moeten afzien van de monarchie en de massa tot aanzien moeten doen komen. Alle essentiële belangen van de staat zijn immers verankerd in die veelheid."

Daarmee had Otanes zijn opinie ter tafel gebracht. Megabyzus kwam vervolgens met een warme aanbeveling van de oligarchie. Hij zei: "Voorzover Otanes in zijn betoog met de dictatuur heeft willen afrekenen, kan ik volledig aan zijn zijde staan. Maar wanneer hij ons er toe wil brengen de macht aan de grote massa over te dragen, slaat hij de plank helemaal mis. Er bestaat namelijk niets aanmatigenders dan een grote menigte: je kunt er niets mee beginnen. Dat een volk van mannen, net ontsnapt aan de zelfoverschatting van een diktator, pardoes terecht komt in de zelfoverschatting van een uit de band springende volksmenigte — dat is toch wel volslagen onaanvaardbaar. Want als een tyran iets doet, doet hij dat altijd nog met een bepaalde vorm van begrip; — maar van begrip is bij het grote publiek geen sprake. Hoe zou immers een stelletje mensen, dat nooit iets heeft geleerd en nooit in eigen kring iets heeft gezien van een wezenlijke levensstijl, enig begrip kunnen bezitten? Zulke lieden ploffen de machtspositie binnen, werken met hun ellebogen en zonder verstand: ze hebben veel van een woeste rivier in de winter! Neen, van de volksmassa moeten diè figuren zich maar bedienen, die ons Perzië een kwaad hart toedragen; wij zullen een homogeen gezelschap van zeer hoogstaande mannen moeten uitkiezen en hun de macht overdragen. In de eerste plaats zullen wij daar, wis en waarachtig, zelf bij zijn; en verder — van topfiguren mag men beslissingen van topniveau verwachten! "

Dat was dan de inbreng van Megabyzus. Als derde verkondigde daar op Darius zijn standpunt, met de volgende woorden:

"Wat Megabyzus met betrekking tot de grote massa heeft gezegd, lijkt mij juist; wat evenwel de oligarchie betreft, heeft hij ongelijk. Laat ons uitgaan van het bestaan van drie staatsvormen, en wel alle in hun ideale gedaante: een ideaal volk, een ideale besloten groep en een ideale alleenheerser — dan geef ik toch verre de voorkeur aan de laatste. Want men kan zich niets beters voorstellen dan één enkele man, aangenomen dat die aan alle eisen voldoet. Indien deze namelijk van zulke hoge principe's uitgaat, zal hij de belangen van de massa zeker wel op integere wijze behartigen; bovendien kunnen op deze wijze eventuele plannen tegen staatsgevaarlijke figuren het beste geheim blijven.

Bij een oligarchie namelijk, waar een groter aantal personen zich toelegt op prestaties, ontstaan heel vaak diepgaande persoonlijke veten. Want doordat allen stuk voor stuk de hoofdrol wensen te spelen en gelijk wensen te krijgen, komen de heren tot hooglopende vijandschappen onder elkaar, waaruit dan weer staatsgrepen voortkomen, en uit die staatsgrepen moord en doodslag — en daarna loopt het dan toch weer uit op een

éénhoofdig bewind. Daarmee bewijst zo'n land, hoezeer dat laatste toch het beste is.

Als daarentegen het volk als geheel het voor het zeggen heeft, is het uitgesloten, dat er geen uiterst bedenkelijke toestand ontstaat. Welnu-en indien dat soort toestand zich voordoet met betrekking tot de zaken van algemeen belang, ontstaan er bij de kwalijke elementen géén vijandschappen onderling, maar juist hechte vriendschappen! Want bij het benadelen van de gemeenschap speelt dat soort individuen onder één hoedje. En dat gaat dan zo voort, totdat deze of gene de leiding neemt over het hele volk en een einde maakt aan het optreden van dergelijke figuren. Op grond daarvan oogst die dan weer bewondering bij het volk — en als hij eenmaal bewonderd wordt, blijkt hij uiteraard opeens op te treden als monarch... Daarmee bewijst ook hij weer, dat monarchie de beste waarborgen biedt.

Om kort te gaan: waaraan hebben wij eigenlijk onze vrijheid te danken en wie heeft ons die gegeven? Hebben wij die te danken aan een volksmassa, of aan een groep oligarchen, of aan een alleenheerser? In ieder geval ben ik van mening, dat wij destijds onze vrijheid hebben verkregen door toedoen van één man; en dat we *daarom* in staat zijn dit stoute stukje tot een goed einde te brengen. Trouwens, wij moeten de wetten onzer vadersen vooral niet opheffen: daar zijn ze veel te goed voor — en daar wordt het bepaald niet beter van. — "

Het is in Perzië bij de monarchie gebleven, meestal bij een verstarde. Toch hebben de beide andere staatsvormen, blijkens het bovenvermelde debat, hun aanhangers gehad.

Principiëler en dieper gaande is de beschouwing, die Plato in het achtste en negende boek van zijn *Politeia* wijdt aan de oorsprong en de analyse van enkele staatsvormen, waarbij ook de democratie er niet goed afkomt.

In Athene had Plato de overgang van democratie naar oligarchie persoonlijk aanschouwd, toen in 403 het democratische bewind door de verloren Peloponnesische Oorlog ten val kwam. In de latere boeken van zijn *Politeia* bespreekt hij vier "gebrekkige" staatsvormen, waarbij telkens de typering van het *systeem* wordt gevolgd door die van de onder dat systeem levende *mensen*.

De "aristokratie", waarin de filosofische en militair opgeleiden leiding geven, geldt als de ideale — en, vreemd genoeg, als de oudste vorm. Grondslag daarvan is het rechtsbesef. Van de vier overige, gebrekkige vormen is de "timokratie" (eervolle positie is meer waard dan grondbezit of geld) de oudste; theoretisch volgen dan oligarchie, democratie en tyrannie. Enkele overgangen en het daarbij behorende mensentype volgen hier deels in vertaling, deels in parafrase.

Timokratie

De wijze figuren uit de aristokratie worden schaars; hun opvolgers zijn emotionelen, ze gaan oorlogen voeren en passen daarbij listen en handigheden toe. Begerig naar bezit nemen zij brandkasten en gaan, als het donker is, gretig hun geld tellen. Ze bezitten een eigen "home", met een omheining, en maken onkosten in de familiekring. Ze zijn tevens zuinig, maar hun begeerte doet hen royaal zijn met andermans bezit. Ze genieten stiekem, net als jongens, die "vadertje wet" ontduiken: ze zijn namelijk niet meer opgevoed door overreding, maar onder druk.

In hun zelfgenoegzaamheid houden ze de kunst der Muzen in ere, maar zijn lichtelijk ongeletterd; ze willen wel luisteren, maar van zelf het woord doen moeten ze niets

hebben. Dit type kan barbaars optreden tegen slaven, in afwijking van de man met voldoende opvoeding, die slaven alleen maar minacht. De timokraat is daarentegen heel tam jegens vrijgeborenen, en strikt loyaal jegens het gezag. Hij doet verder aan trimmen en jaagt graag."

"Dit mensentype ontstaat als volgt: in hun jeugd zien ze nog neer op bezit, maar bij het ouder worden groeit hun hebzucht. Soms was hun vader nog een hoogstaand mens, die zich echter ver hield van politieke en sociale functie's: dat bracht te veel soesah. Zijn zoon hoort dan al gauw zijn moeder klagen, dat haar man niet tot de notabelen behoort en dat zij daardoor zich de mindere voelt van andere dames. "Haar man laat alles maar over z'n kant gaan; dat is geen mán, maar een papvent" — enfin, wat vrouwen dan verder op dat gebied graag bazelen"

Ook het personeel bewerkt, schijnbaar trouw, die zoons, en als er één schulden maakt en pa zit hem niet achter de broek, dan stoken de bedienden hem op: "lap het aan je laars, joh, en word een vent!" Ook elders doet hij die ervaring op en tussen de redelijke inzichten van zijn vader en de attractie's van dat andere leven raakt hij in konflikt; hij wordt hooghartig in zijn eerezucht en gesloten.

Oligarchie

"Basis van de veranderde staatsvorm is de brandkast: de belastingaanslag wordt het criterium voor het aanzien; de rijken heersen. Die bedenken uitgaven voor zich zelf en vervormen de wetten daartoe, waarbij ze trachten elkaar de loef af te steken. Naarmate "zaken doen" primair wordt, raakt de juiste levenshouding op de achtergrond."

De tegenstelling tussen rijk en arm veroorzaakt argwaan; in oorlogstijd vrezen de rijken de armen nog meer dan de vijand. Trouwens, men vermijdt oorlogen: die worden te duur. Wie onverstandig met zijn bezit omspringt, raakt het kwijt aan een ander en zakt maatschappelijk af. Zulke lieden waren, ook toen ze nog rijk waren, voor de samenleving van geen nut: ze verbrasten hun bezit.

Als voorbeeld mogen de bijen dienen: de darren missen de angel en worden daarom geminacht en later gedood; enkele darren hebben echter volgens Plato wél een angel: zij vormen in de korf het aggressieve element. De eerstgenoemden leven op kosten van de gemeenschap: uit de laatstgenoemden komen de ontevreden voort.

"Het oligarchische type ontstaat doordat de zoon, die aanvankelijk zijn vader bewondert, constateert, dat deze opeens vastloopt door te veel geld in een staatsfunctie te steken; hij komt voor het gerecht, wordt de dupe van valse aanklagers, wordt verbannen of sterft, en is in elk geval zijn vermogen kwijt. Zo'n zoon zet zijn eerezucht aan de kant en als arme sloeber gooit hij zich op het zaken doen, krenterig en botje bij botje leggend, tot hij al zwoegend wat geld weet te verdienen." Hij verzuurt, verwaarloost zijn algemene vorming en onderdrukt zijn verlangens, niet uit zelfbeheersing, maar uit angst. Omdat hij niet al zijn kwaliteiten benut, legt hij het veelal af tegen anderen — maar hij zit op z'n centen!

Demokratie

Wanneer het ideaal, waar het om gaat, n.l. zo rijk mogelijk te worden, onvervulbaar blijkt, loopt de oligarchische klik vast. De leidende figuren weigeren immers de uit de band springende zoontjes door een wet binnen de perken te houden: integendeel — ze kopen

hun bezittingen op en lenen hun zoveel geld tegen hoge rente, dat ze zelf steeds rijker worden. Zo brengen zij op zich zelf niet onbruikbare jongelui tot armoede. Dezen gaan een kwalijk element in de staat vormen: ze hebben schulden, gelden als tweederangsburgers, krijgen het land aan de bezittende klasse en kijken uit naar een staatsgreep.

De rijke zakenlieden doen alsof hun neus bloedt, blijven maar leningen verstrekken en kweken zodoende een groep "darren" en bedelaars in de samenleving. Hun eigen zoons zijn verwende knapen, die zich nooit inspannen en noch tegen begeerten noch tegen teleurstellingen enige weerstand bezitten. In dienst komen ze dan vaak in één gelid terecht met doodgewone jongens, tanig en door de zon gebruind. Zij zelf hebben een huiskleurtje en een boel overtollig vlees; ze missen iedere "know-how" en zijn in een mum buiten adem.

Die arme jongens ontgaat dat niet en zij zien hun kans schoon: ze verslaan hun vroegere overheersers, doden of verbannen hen en vormen een staat op grond van "isonomie", waarin de functies bij loting worden vervuld. Kenmerk van de democratie zijn persoonlijke vrijheid en vrijheid van spreken. "Men is tot niets meer verplicht", merkt Plato ironisch op: "ter dood veroordeelden ziet men gewoon rondlopen! "

Hoe reageert nu een jonge man, die door zijn oligarchische vader nog is opgevoed onder de leer, dat de meeste begeerten onnodig zijn, wanneer hij "vrolijke darren" ontmoet? Hij wil wel eens proeven van die honing en raakt in de ban van die vurige en gevaarlijke wildebrassen, die zich de veelsoortigste en wonderbaarlijkste genoegens weten te verschaffen. Hij raakt wel in konflikt met zijn "betere ik", maar gaat toch steeds meer democratisch denken. Eventuele ooms, die hem trachten te konformereren, hebben zelden sukses. Hij gaat liegen en heeft het hoogste woord. "Schroom noemt hij "gekheid" en zelfbeheersing "slappe koek". Hij leeft van de ene dag in de andere, nu eens met een stuk in de kraag, omhangend bij een combo — dan weer opeens geheelonthouder en en vermageringskuur doende; soms doet hij zogenaamd aan filosofie. Vaak gaat hij in de politiek, vliegt van zijn stoel op en zegt en doet wat hem invalt. De ene keer is hij militarist, de andere keer wil hij de handel in; er is geen enkele regelmaat of dwang in zijn leven: hij vindt het gewoonweg "lekker" en "hip" — kortom "machtig".

In zijn dorst naar vrijheid krijgt de democratie soms verkeerde "wijschenkers" in de leiding: want als de leiders niet meegaand en soepel zijn, gelden ze als "vuile oligarchen" en vliegen ze eruit. Een en ander moet wel leiden tot een extreme vorm van vrijheid en tot anarchie, ook binnen het gezin. Vaders zijn bang voor hun zoons en gaan zich er aan wennen aan hun kroost gelijk te worden. "Een leraar vreest zijn pupillen en doet hun zin maar; leerlingen lappen leraren aan hun laars. Ouderen zakken af tot het peil van de jeugd, zitten vol gevatheden en mooie verhalen, om de jeugd na te doen: want ze moeten vooral niet ongezellig lijken — dat zou naar despotisme ruiken . . . "

Slaven gedragen zich niets minder vrij dan hun eigenaars; vrouwen hebben dezelfde rechten als mannen; zelfs de dieren zijn aangestoken: die lopen waar ze willen en als je niet opzij gaat, botsen ze gewoon tegen je op. Niemand wenst meer enige vorm van dienstbaarheid; om de wetten, geschrevene of ongeschrevene, bekommert zich niemand meer.

"Tyrannie" (± = diktatuur)

(Tussen rijken en niets bezittenden komt de grote groep van handarbeiders en middenstanders, onder leiding van eierzuchtige politici, in verzet tegen de toenemende anarchie. Uit hun leiders komt de diktator voort. Deze vraagt terstond een lijfwacht, die

hem moet beschermen tegen de verbitterde oligarchen. Het volk verschaft hem die, vol vertrouwen. Van zijn kant belooft de grote man "schulddelging" en "herverdeling van het grondbezit".)

"In de eerste tijd lacht zo'n figuur minzaam tegen iedereen, geeft handen aan jan-en-alleman, verklaart dat hij beslist geen diktator is en doet grote beloften, privé en publiekelijk. Wanneer hij dan met zijn persoonlijke tegenstanders van de andere partij een akkoord heeft gesloten (of hen heeft omgebracht), houdt hij een stel oorlogen aan de gang, zodat het volk behoefte heeft aan een leidende persoonlijkheid. Bovendien moeten zijn onderdanen dan veel belasting betalen, worden ze arm en kunnen ze hem minder goed belagen. Personen, die hij verdenkt van eigen denkbeelden over vrijheid, laat hij onder een voorwendsel doden, via een gevaarlijke generaalsfunctie."

Hij neemt het risico van zich gehaat te maken en ruimt ook diegenen van zijn medestanders, die hem op de vingers tikken (en dat zijn de pittigsten!) heimelijk uit de weg, totdat hij de hele staat heeft "gezuiverd". Een chirurg snijdt het verkeerde weg — een diktator het goede.

Hij heeft steeds meer en steeds betrouwbaardere leden van zijn lijfwacht nodig, en als hij maar goed betaalt, krijgt hij ze ook zo maar. Eventueel neemt hij ex-slaven, die hij aan hun eigenaars heeft ontnomen om ze vervolgens vrij te verklaren: die zijn hem gegarandeerd trouw. Ze bewonderen hem en worden zijn "burgers nieuwe stijl".

De beloofde vrijheid blijkt neer te komen op slavernij en verbanning. De tegennatuurlijke begeerten van de mens, die "uit het onbewuste komen onder bescherming van de slaap", worden actief in het leven van de diktator. De zoon van de oligarch had nog remmingen van thuis; de zoon van de democraat niet meer. Hij is als een dronken man: die heeft ook niets diktatoriaals. Evenals de geestelijk gestoorde lijdt hij aan grenzeloze zelfoverschatting: hij is dermate geschild, dat hij zich verbeeldt in staat te zijn niet slechts over mensen te heersen, maar zelfs over goden.

Bronvermelding

- 1) Staatsregeling der Atheners, 6—12 en 41.2
- 2) Staatsregeling der Atheners, 8.5
- 3) Herodotus, Historiën, III. 80—83.

Caesar is te beschouwen als bestrijder van een establishment. Dit bestond in Caesar's tijd uit de *optimates*, ook wel omdat de senaat hun politiek bolwerk was, *ordo senatorius* geheten. Er was nog een andere groepering, de *equites* of *ordo equester*, die men als establishment (zij het met andere signatuur) kan beschouwen. Met deze groepering heeft Caesar het echter niet of misschien incidenteel aan de stok gehad.

Ordo senatorius

De senaat, oorspronkelijk het advieslichaam van de koning, bleef na de afschaffing van de monarchie bestaan en bepaalde de grote lijnen in de politiek. Omdat de senaat op den duur voornamelijk uit oud-magistraten bestond die permanent zitting hadden, en de magistraten slechts één jaar hun functie uitoefenden, kwam het zwaartepunt van het landbestuur bij de senaat te liggen. Aangezien aan het bekleden van openbare ambten in Rome geen inkomen verbonden was, kwamen de senatoren/magistraten uit een vermogende kring die meer en meer afgesloten werd: de *ordo senatorius* of *optimates*, de "besten", zoals zij zichzelf noemden. Deze elite belegde zijn vermogen in grond, allereerst omdat landbouw de basis vormde van het antieke economische leven, maar ook omdat grondbezit waardemeter was van sociaal aanzien. Nu was er in de vierde/derde eeuw v. Chr. dank zij de veroveringen in Italië veel staatsgrond (*ager publicus*) beschikbaar. Ieder Romeins burger kon tegen betaling van een verschuldigd recht gebruik maken van de *occupatio*: men kon weliswaar niet als eigenaar maar als *possessor* een perceel grond exploiteren, indien dat rendabel was. Omdat hiervoor bedrijfskapitaal (slaven, gereedschap) benodigd was, hebben vooral de meervermogenden, waaronder de senatoriale families, hiervan gebruik kunnen maken. Het karakter van landjonkerdom dat de politiek beheerste heeft de *ordo senatorius* tijdens de republiek steeds bewaard, ook toen in de derde eeuw v. Chr. zich nieuwe economische mogelijkheden voordeden. De *lex Claudia* (218 v. Chr.) heeft deelname hieraan voor de senatoren vrijwel onmogelijk gemaakt.

Merkwaardig is het dat de *ordo senatorius* zijn overwicht en relatieve afgeslotenheid heeft kunnen handhaven dankzij de kiesgerechtigde burgers in de *comitia*. Dit berustte onder meer op een typisch Romeins verschijnsel: de *clientela*. Hierbij is sprake van een relatie tussen een maatschappelijk meerdere (*patronus*) en een mindere (*cliens*), die wederzijdse verplichtingen hebben gewaarborgd door *fides*. Zo werd de *client* geacht zijn stem uit te brengen op zijn *patronus* indien deze een politieke carrière ambieerde.

Nobilitas

In de senaat speelden de oud-consuls een grote rol. De afstammelingen van deze oud-consuls vormden de *nobilitas*, de opperlaag in de *ordo senatorius*. De families die konden bogen op een consul onder hun voorvaderen, beschouwden het consulaat als hun

privilege en doel van hun ambitie, omdat dit ambt de hoogste dignitas verleende aan de drager ervan. Karakteristiek is de opmerking van Sallustius (BJ 23,6): "consulatum nobilitas inter se per manus tradebat". Maar niet alleen door afstamming en kapitaalbezit (grond), vooral ook door relaties, zowel binnen als (later) buiten Italië, verzekerde de nobilitas zich haar overwicht. Deze relaties bestonden, behalve in de reeds genoemde (vaak erfelijke) clientela, in politieke verbintenissen (*amicitiae* of *factiones*) en onderlinge huwelijken. Niet dat de vrouwen slechts politieke pionnen waren: vaak oefenden zij grote invloed uit op de politiek. En tenslotte bewaakte de nobilitas angstvallig de toegang tot het consulaat en daarmee de toegang tot de eigen kring. Dit houdt niet in dat de afsluiting hermetisch was: het was voor een *homo novus* mogelijk de *cursus honorum* te volgen. Maar het werd als een smet gevoeld wanneer een man "zonder voorvaderen" naar het consulaat streefde. Cicero, het bekende voorbeeld van de *homo novus*, wordt door Sallustius (BC 35,3) betiteld als "*civis inquilinus urbis Romae*". Naar buiten mocht de nobilitas dan min of meer een eenheid lijken, naar binnen was zij dat zeker niet. Wedijver en competitie onderling waren groot. Dat bepaalde families, bv. de Scipiones of de Metelli, lange tijd een hoofdrol konden spelen in de binnen- en buitenlandse politiek, werd door andere nobiles met lede ogen aangezien en tegengewerkt, openlijk en in het verborgene. De egaliserende werking binnen de nobilitas was groot.

Natuurlijk is een groepering als de nobilitas niet door gebrek aan zwaarte boven komen drijven. Door haar "breeding" en ervaring op politiek, juridisch en militair gebied¹) heeft zij zich gelegitimeerd. De test die de Tweede Punische Oorlog voor deze oligarchische groep geweest is, heeft zij schitterend doorstaan. Dank zij haar heeft Rome deze oorlog gewonnen en daarmee de suprematie in het Middellandse Zeegebied verworven. Hierdoor is het prestige van de nobilitas *ordo senatorius* zeer vergroot en dit des te meer omdat de leiders van de democratische stroming, die op het eind van de derde eeuw v. Chr. in Rome merkbaar was, verantwoordelijk gesteld werd voor de zware nederlagen bij het Trasumeense Meer en Cannae. Aangezien er in Rome geen strenge scheiding bestond tussen het militaire en civiele, brachten deze nederlagen een zware klap toe aan hun politiek prestige.

Verder heeft de vestiging van het wereldrijk bijgedragen tot versterking van het prestige van de senatoriale groepering. Niet dat deze de stuwende kracht is geweest in het Romeinse imperialisme, veeleer vertoonde de Romeinse aristocratie een terughoudendheid in deze, omdat zij bevreesd was voor een rijk dat de grenzen van de stadstaat overschreed. Dat Rome toch de weg van het imperialisme is opgegaan, ligt onder meer in het motief van de preventie: de vrees overvleugeld te worden door machtige(r) naburen heeft tot telkens nieuwe oorlogen geleid²). Hoezeer de senaat terughoudendheid betrachtte, blijkt uit het feit dat "provincia" tot in de eerste eeuw v. Chr. niet een bepaald territorium aanduidde, maar werkkring van een magistraat of promagistraat. De promagistraten die na hun éénjarige periode van magistratuur krachtens de *prorogatio imperii* hun bevoegdheden van consul of praetor verlengden, hadden een provincia waarvan de grenzen niet nauwkeurig waren aangegeven noch geografisch noch administratief. Zij vaardigden bij de aanvaarding van hun promagistratuur een edict uit waarin zij de richtlijnen aangaven volgens welke zij dachten te besturen. Zij bemoeiden zich met rechtspraak en belastingen, oefenden een zekere financiële controle uit, maar lieten de organisatie die zij aantroffen intact. Soms ging een bestuursambtenaar een clientelaverhouding aan met een onderworpenen. Deze aan de privésfeer ontleende relatie liet een zekere speelruimte aan de promagistraat bij het bepalen van zijn beleid.

Het psychologisch effect van deze buitenlandse clientela is groot geweest. De nobilis die

een uitgebreide clientela (waaronder soms koningen) had weten te vormen (niet zelden stand gebracht hadden) genoot een groot aanzien niet alleen in het buitenland maar ook in het binnenland. Er waren echter ook schaduwzijden: de jaloezie van zijn medeburgers werd vaak opgewekt. En omdat de clientela ook materiële voordelen bood, ontstond er soms bij de patronus een spanning tussen zijn loyaliteit aan de staat en de behartiging van zijn belangen³).

Equites

De geweldige groei van industrie en handel in moderne tijd en de daarmee samenhangende ontdekking van de mens als homo economicus door denkers in de 18de en 19de eeuw heeft men terug willen projecteren in de oudheid. Historici als Mommsen en Rostovtzeff hebben in de equites (vanwege hun census een vermogende kategorie) een groepering willen zien die hun kapitaal in industrie en handel staken en ter uitbreiding van hun activiteiten een rol gespeeld hebben in het Romeinse imperialisme⁴). T. Frank⁵) heeft echter betoogd dat de Romeinse expansie tot de tijd der Gracchen niet verklaard kan worden uit commerciële motieven. E. Badian⁶) en P.A. Brunt⁴) hebben het standpunt verdedigd dat hiervan ook in de eerste eeuw v. Chr. geen sprake is geweest en dat de annexatie berustte op het initiatief van individuele senatoren steunend op de plebs. Brunt zet uiteen dat de mogelijkheden om fortuin te maken en te houden door middel van industrie en handel beperkt en riskant waren. Laag technisch peil, slechte verbindingen, tekort aan brandstof, slavenarbeid, hebben hierin een rol gespeeld. De landbouw was en bleef de basis van het economisch leven, figuren als Krupp en Ford zijn er in de oudheid niet⁷). C. Nicolet⁸) is langs prosopografische weg tot de conclusie gekomen dat de equites in het algemeen dezelfde sociale achtergrond hadden als de senatoren en evenals deze hun kapitaal in grond belegd hadden. Het verschil tussen beide ordines was dat de senatoren zich met de politiek bezighielden, de equites in het algemeen niet.

De enige commerciële activiteit op grote schaal lag in handen van de publicani, een groepering binnen de equites. Deze groepering, die zich oorspronkelijk bezig hield met het innen van belastingen, kwam in de derde eeuw v. Chr. naar voren. De verovering van Italië en de Punische oorlogen plaatsten de Romeinse staat voor nieuwe taken. Omdat Rome vasthield aan zijn konstitutie van stadstaat kon het deze taken niet zelf ten uitvoer brengen, maar liet deze over aan partikulier initiatief. Hiervan maakten vooral de publicani gebruik omdat deze, soms verenigd in vennootschappen, over geldsommen beschikten om kontrakten met de staat aan te gaan inzake het oprichten van staatsgebouwen, exploitatie van mijnen, leveranties aan het leger. Vooral dit laatste moet, omdat de legers steeds verder weg, vaak over zee, trokken veel profijt opgeleverd hebben. De activiteit van deze "new business men"⁹) zou in 218 v. Chr. reeds zo toegenomen zijn, dat de lex Claudia de bedoeling had de senatoren juist van deze business uit te sluiten. Men dient nl. in het oog te houden dat het voldoen aan behoeften door gebruiksvorwerpen op grote schaal te fabriceren niet bestond. De publicani waren meer geldschieters en bankiers.

De financiële positie en daarmee het aanzien van de publicani rees, toen C. Gracchus in 123 of 122 hun de inning van de belastingen in de nieuw verworven provincia Asia toewees. Volgens Brunt¹⁰) zijn zij het ook geweest aan wie Gracchus de rechtspraak inzake afpersing door provinciale gouverneurs heeft toegekend en daarmee de equites als geheel politieke betekenis heeft bezorgd. Cicero, zelf voortkomende uit de ordo equester,

maar geen publicanus, noemt hen de bloem der equites (Pro Plancio 23). Meer dan eens stelt hij de publicani gelijk met de juryleden uit de equites.

Establishment(s)

De vraag rijst in hoever men voorgaande groeperingen als establishment kan beschouwen. Establishment kan men omschrijven als een beperkte tamelijk afgesloten groep van mensen die met een min of meer dezelfde sociale achtergrond in hun domein macht uitoefenen of invloed daarop hebben. Zij verzetten zich tegen iedere (poging tot) verandering in de gevestigde orde. Zij voelen zich in hun domein veilig en arrivé, zozeer dat zij tegenover de buitenwereld doorgaans een zelfverzekerde en neerbuigende houding aannemen. Naar binnen heerst er nogal eens jaloezie en naijver: de egaliserende werking binnen het establishment is groot¹¹).

Gemeten aan deze definitie mag men de nobilitas op grond van wat wij in het voorafgaande over deze groepering opgemerkt hebben en wat hierna nog volgen zal establishment in de volste zin van het woord noemen. De ordo senatorius of de optimates in mindere mate, omdat deze wijdere groepering minder afgesloten was en dat ook wel moest zijn omdat aanvulling van buiten nodig was. Aan de andere kant is het opvallend, hoe snel senatoren afkomstig van buiten de kring zich aanpasten aan de traditie en normen van de senaat.

Tenslotte de equites. Ook zij vormden een establishment, zij het in mindere mate dan de vorige en met andere signatuur. Zij vertoonden niet de samenhang van de nobilitas of de ordo senatorius. Om deel uit te maken van de equites was "slechts" een hoge census nodig. Zij hadden niet een gemeenschappelijk doel zoals de nobilitas en de senaat in de politiek hadden. Zij beseften dat zij niet de hoogste categorie in de maatschappij vormden. Overgang van de equites naar de regeringsaristocratie werd als een promotie beschouwd. Vergeleken met het senatoriale establishment bleven zij second best.

Van welke signatuur een establishment ook is, het heeft naast sterke zijden (milieu, optreden, ervaring van vader op zoon) ook zwakke punten: één daarvan bestaat in "the arrogance of power" (Fulbright): door het vrijwel ontbreken van invloed en controle van buiten af ontstaat de mogelijkheid de macht waarover men beschikt te misbruiken. Ook in Rome zijn de optimates en de equites (vooral de publicani) hieraan niet ontkomen. De eerste sporen hiervan zijn na de Tweede Punische Oorlog waar te nemen.

Crisisverschijnselen

In deze oorlog heeft de vrije boerenstand van Italië het gelag betaald. Omdat de boeren als soldaat moesten dienen, waren de boerderijen verwaarloosd of door Hannibals troepen verwoest. Directe staatshulp om de overlevenden weer in het zadel te helpen ontbrak. Er ontstond een "oudstrijdersprobleem". De oudstrijders trokken naar Rome en vormden daar een onrustig element. Voor zover zij daar een bestaan vonden, was dit vaak armzalig. Maar politiek waren zij belangrijk. Als burgers hadden zij stemrecht, dat zij vaak verkochten aan de hoogstbiedende, die met beloften en feesten de favor populi trachtten te winnen ten gunste van hun politieke carrière. Er ontstond een werkschuw, opstandig stadsproletariaat. Het enige democratische element in de Romeinse staatsregeling, de volksvergadering, heeft, zolang de kern ervan gevormd werd door vrije boeren, politiek

tegenspel kunnen leveren aan de aristocratische senaat. Maar nu deze kern wegwijnde en de boventoon in de comitia gevoerd werd door het stadsproletariaat, ging dit tegenwicht verloren en verloor de volksvergadering haar positieve betekenis op politiek gebied. Het evenwicht in de machtsverhoudingen, kenmerk van de "gemengde constitutie", die Polybios zo bewonderd had, verdween. En tegelijk met de verdwijning van de vrije boerenstand ging het volksleger tegrond. De militaire weerkracht nam af, ook omdat de soldaten in de provincies, in navolging van vaak corrupte aanvoerders, meer jacht op buit maakten dan op militair succes.

Met de pauperisering van de vrije boerenstand ging een plutocratisering van de beide hoogste standen gepaard. Vooral de senatoren kochten tegen vaak lage prijs het vrijgekomen bouwland op. Er ontstond grootgrondbezit met alle bezwaren daaraan verbonden. Deze plutocratisering werd nog vergroot door het imperialisme omdat de gouverneurs afkomstig uit de senaat en de publicani afkomstig uit de equites de provincies uitbuiten: behalve de Italische boerenstand betaalden ook de provincialen het gelag. Dit leidde ertoe dat de senaat op den duur meer een belangenkliek werd dan een regeringslichaam dat het algemeen belang voorstond. Weliswaar werd in 149 een speciale permanente rechtbank ingesteld (met senatoren als rechters) om klachten inzake afpersing door gouverneurs te berechten, maar zover van Rome hielden de stadhouders voldoende ruimte tot willekeurig optreden. Inzake de buitenlandse politiek had de volksvergadering niets te betekenen: zij miste daartoe de belangstelling en de bekwaamheid.

Met het bovenstaande zijn nog niet alle crisisverschijnselen van de tweede eeuw in Rome opgesomd. Sinds 272, het jaar waarin Italië onder Rome's politieke leiding kwam, vormden de socii het grootste deel van de Italische bevolking. Maar zij genoten niet de rechten van het Romeinse burgerschap, ondanks dat zij voor een groot gedeelte trouw gebleven waren tijdens de oorlogen tegen Pyrrhus en Hannibal. De kloof tussen burgers en bondgenoten kon echter niet blijven bestaan zonder gevaar op te leveren voor de eenheid van Italië.

Tenslotte had er in de tweede eeuw v. Chr. een grote verandering plaats in het geestelijk klimaat in Italië: het Hellenisme stroomde Italië binnen en ondermijnde de oudromeinse waarden en normen zonder dat de bevolking in staat was de nieuwe cultuurinvloeden adequaat te verwerken. Losgeslagenheid en bandeloosheid op geestelijk en ethisch gebied waren het gevolg. Het vertrouwen (*fides*), grondslag voor de goede werking van het staatsapparaat, was aangetast en vervangen door partijdige keus.

Nobilitas/senaat en (in mindere mate) de equites zijn verantwoordelijk voor bovengenoemde misstanden, niet echter in die zin dat zij deze bewust gecreëerd hebben, veeleer is de ontwikkeling hun uit de hand gelopen. Hun fout schuilt vooral hierin, dat zij als typisch establishment iedere poging tot hervorming hebben afgewezen.

Tiberius Gracchus

Het Romeinse establishment moge dan in de tweede eeuw v. Chr. tegen iedere verandering gekant geweest zijn, het houdt niet in dat het niet verontrust werd door bovengenoemde crisisverschijnselen. De wetten tegen het kopen van stemmen (159) en afpersing (149) wijzen erop, dat men in de leidende kringen oog had voor het toenemend bederf. Als significant symptoom moge gelden de senaatsdiscussie tussen Cato en Scipio Nasica, de één pleitend voor de verwoesting, de ander voor de instandhouding van Carthago, maar beiden op dezelfde grond: de achteruitgang van de Romeinse weerkracht^{1 2}). Het is

daarom niet ondenkbaar dat Tiberius Gracchus, de eerste hervormer, door zijn nauwe relatie met de kring der Scipiones op dit probleem geattendeerd is en tijdens zijn reis naar Spanje in 137 bij het zien van de wantoestanden op agrarisch gebied in Etrurië op het idee van landhervorming gekomen is. Hij kon echter pas met concrete plannen komen toen enkele van bovengenoemde crisisverschijnselen acuut werden: slavenopstanden op Sicilië tussen 135 en 132, en de steeds meer aan den dag tredende corruptie in de oorlog in Spanje. In december 134 werd hij tot volkstribuun gekozen, in 133 kwam hij met zijn hervormingsvoorstel voor den dag. Dit was het begin van bijna een eeuw politieke en sociale beroering, waarin men twee fasen onderscheiden kan: de eerste (133-78) sluit met het (voorlopig) herstel van de senaatsregering; de tweede (78-44) loopt uit op ondergang van de republiek en de dictatuur van Caesar.

Het plan waarmee Tiberius in de volksvergadering kwam behelsde landtoewijzing aan werkloze boeren. Bedrijfskapitaal zou verstrekt worden uit de erfenis van koning Attalus van Pergamum: de provincie, niet het establishment, werd op kosten gejaagd. Trouwens Tiberius' voorstel was voorzichtig: het betrof slechts de uitvoering van een reeds lang bestaande wet. Maar uit de felle reactie van de senaatspartij blijkt wel hoe weinig zich deze daaraan gehouden had en hoezeer deze zich aangetast voelde in rechten die op de keper beschouwd geen rechten waren. Wel een verschil met 232, toen de senaat bij zijn verzet tegen de voorstellen van volkstribuun Flaminius nog wel respect getoond had voor de wet. De senaat bewoog nu volkstribuun Octavius zijn veto over dit wetsvoorstel uit te spreken. Dit was in strijd met de geest van de constitutie, omdat een volkstribuun had op te komen voor de belangen van het volk, wat Tiberius' voorstel ook werkelijk beoogde. Tiberius liet nu via een besluit van de volksvergadering Octavius afzetten, hetgeen eveneens revolutionair was¹³). Daarna werd zijn akkerwet aangenomen door de comitia, eveneens de wet waarbij uit de erfenis van Attalus bedrijfskapitaal aan de kolonisten zou verstrekt worden. Aangezien zijn tegenstanders dreigden hem te doden na afloop van zijn ambtstermijn, poogde hij een tweede tribunaat in successie te bekleden. Omdat dit geen precedent had en men hierin een greep van Tiberius zag naar de alleenheerschappij, kwam het tot heftige discussies, die tot straatgevechten leidden waarin Tiberius en driehonderd van zijn aanhangers gedood werden. De daders werden door de senaat gedekt en slechts met een schijnprocedure vervolgd¹⁴).

De commissie van drie belast met de toewijzing van land stuitte op een eigenaardige moeilijkheid. Voor de toewijzing kwam de *ager publicus* in aanmerking, maar het was niet altijd even duidelijk wat nu nu precies *ager publicus* was, bovendien hadden socii vacante percelen in cultuur gebracht. Omdat voor de hervorming van Tiberius alleen Romeinse burgers in aanmerking kwamen, dreigde het dat socii moesten wijken voor leden van het Romeinse stadsproletariaat, die niet op de censuslijst stonden en derhalve niet gekwalificeerd waren voor de militaire dienst. Dit vergrootte de ontevredenheid bij de socii, zodat Tiberius schijnt erover gedacht te hebben hun het burgerrecht te verlenen, om met één slag door de dan ontstane rechtsgelijkheid de moeilijkheden uit de weg te ruimen.

C. Gracchus

Zijn broer C. Gracchus, volkstribuun in 123/22, had een veel uitgebreider hervormingsprogramma. Zijn wetsvoorstellen behelsden 1) de voortzetting van het werk van Tiberius betreffende de werkeloosheid, 2) de verbetering van de rechtspraak, 3) de relatie van Rome tot de Italici. Onder de eerste categorie valt de *lex frumentaria*, die tegen lage prijs

graan beschikbaar stelde voor Romeinse burgers, en de *lex agraria* aangaande de stichting van landbouwkolonies in Italië en het buitenland; de tweede categorie bevat de *lex iudiciaria*, die de rechtspraak inzake afpersing door gouverneurs in handen gaf van de *equites*; onder de derde valt het voorstel de *socii* het burgerrecht te verlenen. Over dit wetsvoorstel kwam het niet tot een stemming in de *comitia*, omdat de volkstribuun Livius Drusus tijdens de voorlezing zijn veto uitsprak. De populariteit die Caius bij *equites* en proletariaat had weten te winnen, was door slimme zetten van zijn tegenstanders tijdens zijn tweede tribunaat zo verminderd, dat hij niet gekozen werd voor een door hem gewenste derde tribunaat. Toen men dan in 121 zijn kolonisatiewet wilde torpederen, kwam het tot een uitbarsting. De senaat machtigde door uitvaardiging van het *senatus consultum ultimum* de consul op te treden tegen Caius. In een gewapend treffen werden Caius en 3000 van zijn aanhangers gedood. In dit geval maakte de senaat expliciet gebruik van een constitutioneel middel om een politieke tegenstander uit de weg te ruimen.

Betekenis van het optreden der Gracchen

De betekenis der Gracchen voor de Romeinse geschiedenis is zeer verschillend beoordeeld. In de Oudheid is een Gracchen-legende ontstaan, waardoor het zeer moeilijk is hun motieven vast te stellen. voorvechters van het socialisme hebben in hen idealistische geestverwanten avant la date gezien, anderen beschouwen hen als demagogen van de slechtste soort. Voor een juiste beoordeling moet men hen in hun eigen tijd plaatsen.

Tiberius had als doel vermindering van de werkeloze overbevolking van Rome en versterking van de weerkracht. Bij de verdediging van zijn voorstellen is hij door escalatie de weg van de revolutie opgegaan, echter als reactie op een revolutionaire daad van de senaat: zoals deze het vetorecht heeft laten hanteren, was dit misbruik, omdat daarmee het belang van het volk geschaad werd. De poging van Tiberius om een tweede volkstribunaat in successie te bekleden kende geen precedent en werd daarom in de Oudheid als revolutionnair opgevat: hij zou naar de alleenheerschappij gestreefd hebben. Zowel bij het doden van Tiberius als van Caius is de senaat in strijd met de constitutie opgetreden, in het geval van Caius zelfs expliciet^{1 5}) door het *senatus consultum ultimum* te hanteren in eigen belang: het uit de weg ruimen van een politieke tegenstander.

Terwijl het optreden van Tiberius de indruk maakte dat hij de consequenties van zijn voorstellen niet voorzien heeft en wat overhaast gehandeld heeft bv. door zijn akkerwet direct aan de volksvergadering voor te leggen (wat niet onwettig was), is Caius met veel meer planning tewerk gegaan. Hij zag zeer scherp dat het establishment en het stadsproletariaat van Rome de republiek tegronde richtten. De meeste van zijn voorstellen (zeventien in getal) hadden ten doel de Romeinse samenleving te hervormen en de verschillende groeperingen daarin de hun toekomstige plaats te geven. Sommige van zijn wetten dragen een *lanus*gezicht. Men heeft zijn graanwet en rechterwet wel beschouwd als louter partijmaatregelen om zijn persoonlijke positie te versterken. Dit is o.i. onjuist. Ongetwijfeld heeft hij hiermee stadsproletariaat en *equites* voor zich gewonnen, maar de eerste is evenzeer een eerste voorbeeld van sociale wetgeving in Rome en met de tweede wilde hij de rechtspraak verbeteren. Zijn hoofddoel was een eenheid van gelijkgerechtigden in Italië en romanisering van het rijk door kolonisatie overzee. Daarin is hij gefaald, o.a. doordat het stadsproletariaat het burgerrecht niet met vreemden wilde delen en "niet uit Mokum weg wilde". De senaat mocht dan menen dat het gevaar met het uit de weg ruimen van de Gracchen verdwenen was, dit bleek onjuist: de punten door de Gracchen

aan de orde gesteld hebben honderd jaar lang de Romeinse politiek beheerst en pas in het principaat een oplossing gevonden. Maar in zekere zin heeft de senaat zichzelf de das aangedaan: door constitutionele middelen ten eigen bate te gebruiken heeft de senaat zijn eigen dignitas en het respect voor de wet veel afbreuk gedaan, hetgeen één van de oorzaken is geworden van de ondergang van de burgerlijke rechtsstaat die de Romeinse republiek was.

Misschien mag men als verontschuldiging aanvoeren dat het voor de hand lag constitutionele middelen te misbruiken, omdat de Romeinse constitutie op een aantal punten verouderd was en ruimte liet voor verschillende interpretatie. Zo bv. het volkstribunaat. Eigenlijk had dit in 287 met de beëindiging van de strijd tussen Patriciërs en Plebejers opgeheven moeten worden. Maar afgezien van het feit dat de Romeinen niet gaarne instituties afschaften, was het volkstribunaat door het vetorecht en het (later) eraan verbonden legislatieve initiatief een middel tot politieke actie geworden. De volkstribunen¹⁶⁾ vormden geen college met een eigen politiek, maar sloten zich aan bij verschillende politieke richtingen: de toenemende belangentegenstellingen en daaruit voortvloeiende spanningen in de senaat brachten met zich mee dat sommige volkstribunen steunpilaren werden van de senaatspolitiek, maar andere zich aansloten bij nobiles die de officiële senaatspolitiek doorkruisten, bij voorbeeld de Scipiones. Toen met de Gracchen de zg. populares¹⁷⁾ op het politieke toneel verschenen, zagen deze in het volkstribunaat het geijkte middel om hun plannen door te voeren, maar zij werden tegengewerkt door hun collega-tribunen. In deze controverse gaf iedere groepering een eigen interpretatie aan het volkstribunaat: Octavius had formeel het recht het veto uit te spreken over een voorstel van een mede-tribuun krachtens de mos zoals deze gegroeid was sinds de Tweede Punische Oorlog, maar Tiberius had qua inhoud gelijk. Een discussie had hier uitkomst kunnen brengen, maar hiervoor bood de pragmatisch formalistische instelling van de Romein geen plaats. Hierdoor is het mogelijk geworden dat het volkstribunaat de functie bij uitstek is geworden waarvan politici in de volgende honderd jaar gebruik gemaakt hebben om hun plannen te lanceren in senaat en comitia en voorstellen van hun tegenstanders te torpederen.

Numidische Oorlog

De Numidische Oorlog (111-105) is het eerste voorbeeld hoe de strijd tussen optimates en populares repercussie had in de buitenlandse politiek. Iugurtha had ten koste van de wettige erfgenamen de troon in Numidië weten te bemachtigen. Omdat Numidië grensland was van de provincie Africa en equites zich hier gevestigd hadden, had Rome hier politieke en economische belangen. Krachtens de handsoff politiek beperkte de senaat zich tot het zenden van een onderzoekcommissie. Toen Iugurtha zich tegen de voorgestelde verdeling verzette en een groot aantal Romeinse negotiatores doodde bij de inname van Cirta, werd de senaat gedwongen op aandringen van de populares de oorlog te verklaren. De commanderende generaal was echter niet opgewassen tegen de Afrikaanse tactiek en nam een voorstel tot wapenstilstand van Iugurtha aan. Dit versterkte de populares in hun mening dat de senaatspartij zich liet omkopen door de vijand, zij ontboden zelfs Iugurtha om naar Rome te komen om te getuigen in een proces. Dit ging niet door vanwege een veto. Onder consul Metellus verliep de strijd voor Rome beter, maar naar de zin van de populares te langzaam. De volksvergadering droeg toen het commando op aan Metellus' legatus Marius, die in betrekkelijk korte tijd de strijd

beëindigde. Diens legatus Sulla wist een inheemse sjeik te bewegen Iugurtha te kidnappen, die in Rome ter dood gebracht werd.

De politieke betekenis van deze oorlog is groot: noch optimates noch populares hadden inzicht getoond in het probleem van de koloniale oorlog. Onze kijk op deze oorlog wordt echter vertroebeld, omdat onze voornaamste bron, Sallustius, die in zijn monografie een boeiend maar eenzijdig beeld geeft, zeer anti-optimaat was. Met name is het lastig uit te maken hoe corrupt de senaat was. Badian¹⁸) zwakt het beeld van Sallustius af door erop te wijzen dat Iugurtha's omkoperij binnen de grenzen van de clientela viel: als client was hij verplicht geschenken aan zijn Romeinse patroni te geven, van de kant van de patroni zou het een belediging geweest zijn deze niet aan te nemen van hun client. Over wat binnen de clientela geoorloofd was en wat niet, zullen de betrokkenen een ander oordeel gehad hebben dan de buitenwacht.

Een bedenkelijk symptoom was dat de populares een buitenlander — van omstreden reputatie — gebruikt hebben om hun politieke tegenstanders thuis te treffen. Deze via een oorlog te elimineren, waarin nb. Marius en Sulla, die eens Romeinen tegen Romeinen zouden inzetten, hun eerste lauweren oogstten.

Marius

De nu volgende jaren geven een ontwikkeling te zien tegengesteld aan die uit de eerste jaren van de Tweede Punische Oorlog. Toen faalden de democratische leiders als aanvoerders in de belangrijke slagen bij het Trasimeense Meer en Cannae, zodat de redding van het vaderland de nobilitas ten deel viel; nu faalden aristocratische generaals tegen opdringende Germanen (slag bij Arausio 106), zodat Marius vanwege zijn succes in de Numidische Oorlog viermaal achtereens (104-101) tot consul gekozen werd en dank zij de schepping van een beroepsleger het Germaanse gevaar wist te bezweren. Na dit succes verwachtten de populares van deze homo novus belangrijke hervormingen in de trant der Gracchen, maar Marius' eigen plannen gingen niet verder dan landtoewijzing aan zijn veteranen. Hij voelde zich echter op politiek gebied zo weinig thuis dat hij zelfs voor de legislatieve procedure benodigd voor dit beperkte doel de hulp zocht van Saturninus, die hem in 103 reeds geholpen had bij de landtoewijzing aan de Afrikaanse veteranen, maar intussen zelf verreikende politieke aspiraties had. Voor het jaar 100 werd Marius voor de zesde maal tot consul gekozen en Saturninus tot volkstribuun. De voorstellen tot landhervorming behelsden dat de veteranen, waaronder Romeinse burgers en bondgenoten, in aanmerking zouden komen voor land in de provincies. Verder zou aan een bepaald gedeelte van de bondgenoten-veteranen het burgerrecht verleend worden. Senaatspartij en stadsproletariaat waren niet enthousiast: de senaat vreesde dat de generaal een sterke positie zou krijgen door de steun van zijn veteranen die a.h.w. een militaire clientela zouden gaan vormen; het stadsproletariaat was speciaal niet gesticht over de bevoorrechtiging van de bondgenoten. Toen Saturninus trachtte met geweld zijn voorstellen erdoor te krijgen, deed de senaat de (vanuit zijn standpunt) meesterlijke zet Marius zelf krachtens een SUC te belasten met het herstel van orde. Marius moest hieraan wel als consul gehoor geven. Bij de nu volgende straatgevechten werd een aantal medestanders, ondanks een gegeven belofte, gedood (waaronder Saturninus). Daarmee kwam Marius tussen twee stoelen te zitten, zodat zijn politieke rol (voorlopig) was uitgespeeld.

Marius' optreden heeft vergaande gevolgen gehad. Vóór zijn tijd bestond het leger uit

burgers die ad hoc opgeroepen werden en na de campagne naar huis terugkeerden. Marius schafte de census-kwalificatie af en legde daarmee de basis voor een beroepsleger dat inzake soldij en pensioen afhankelijk werd van zijn aanvoerder. De enige vorm waarin dit pensioen kon toegekend worden, was land. Aangezien de senaat gekant was tegen het toekennen van land aan veteranen, werd de generaal voorvechter van de belangen van zijn oudgedienden en kreeg de agrarische wetgeving een militair karakter. Er ontstond nu een leger-clientela die het fijne net van de binnenlandse politieke verhoudingen, waarin de burgerlijke clientela van de nobilitas een belangrijke rol speelde, verstoorde en door de militairisering van de politiek — naast het misbruik van constitutionele middelen (zie pag. 200 e.v.) — één van de voornaamste oorzaken is geworden van de ondergang van de republiek.

Bondgenotenoorlog

Tot nu toe hadden kleine groeperingen onder de bondgenoten het burgerrecht gekregen, of waren er althans voorstellen van dien aard gedaan. Maar de kwestie van toekenning van dit recht aan alle bondgenoten — tot dusver een programmapunt van de populares alleen — begon hier en daar onrust te wekken in de kringen van de optimates. In 91 werd M. Livius Drusus, zoon van een politicus die C. Gracchus' voorstellen gedwarsboomd had, met medewerking van de optimates tot volkstribuun gekozen. Hij attackeerde alle grote problemen tegelijk: *Latinis civitatem, plebei agros, equitibus curiam, senatui iudicia permisit*¹⁹). Hierdoor hoopte hij — uit opportunistische motieven — de tegenstrijdige belangen van de verschillende groeperingen met elkaar te verzoenen. Toen het puntje bij het paaltje kwam, bleken zijn medestanders in eigen kring niet groot in aantal, zodat de senaat zich zelfs veroorloven kon hem te betichten van hoogverraad. Hij werd door sluipmoord uit de weg geruimd, de dader bleef spoorloos.

Na deze mislukking was het geduld van de bondgenoten uitgeput en vielen in grote getale af. Slechts door snel toegeven heeft Rome de zaak kunnen klaren. Italië, dat in 272 onder politieke leiding van Rome was gekomen, maar een bonte staalkaart was van volkeren en belangen, kon nu een nationale eenheid worden met het Latijn als voertaal en een eenheid van cultuur. Dit proces heeft echter lange tijd nodig gehad. De nieuwe burgers werden in slechts acht van de 35 tribus ingedeeld, zodat hun invloed in de comitia beperkt bleef.

Ook de toevoer van nieuw bloed in de senaatspartij is langzaam gegaan; bij de equites ging dit sneller, omdat toegang tot deze ordo afhing van de census alleen en verscheidene Italici in staat waren hieraan te voldoen. Door deze toename konden de equites hun activiteiten in de provincies opvoeren en de exploitatie van de hulpbronnen van het rijk vergroten. Sinds de bondgenotenoorlog nam dan ook het economisch imperialisme en de uitbuiting van de provincies zeer toe²⁰). Aan de andere kant heeft deze uitbreiding van het burgerrecht ten gevolge gehad dat de nobilitas er relatief zwakker kwam voor te staan en de volksvergadering, die bleef berusten op persoonlijke aanwezigheid, niet meer paste als politiek lichaam in de sterk gewijzigde omstandigheden.

Sulla

De senaatspartij had zo snel moeten toegeven inzake de bondgenotenkwestie omdat er oorlog was tegen Mithradates van Pontus. De senaat droeg het opperbevel in deze oorlog

op aan de consul van 88, L. Cornelius Sulla. Op instigatie van de populares echter droeg de volksvergadering dit op aan Marius, die op hoge leeftijd nieuw lauweren wilde oogsten. Sulla legde het besluit van zijn afzetting voor aan zijn troepen, die daarop met gewapende hand Rome bezetten. Sulla maakte derhalve gebruik van de mogelijkheid tot militaire staatsgreep door Marius geschapen: de Eerste Burgeroorlog was uitgebroken (88-82). Sulla nam snel enige voorlopige maatregelen (beperkte bv. de bevoegdheid van de comitia tributa) en vertrok naar het oosten waar hij enorme successen boekte. Tijdens zijn afwezigheid echter namen de populares het heft weer in handen. Consul Cinna, eerst met Marius als collega (hij stierf echter op 13 januari 86), later met anderen, oefende een waar schrikbewind uit tot hij in 84 werd vermoord tijdens een muiterij onder troepen verzameld tegen Sulla. In 83 zag Sulla zich genoodzaakt ten tweede male Rome te bezetten. Daar waren enorme bloedbaden aangericht onder de aristocraten.

Na zijn verovering van Rome liet Sulla zich tot dictator benoemen om zijn maatregelen een wettige basis te geven, met de speciale opdracht: *reipublicae restituendae et legibus scribundis*. Om elke tegenstand in de toekomst onmogelijk te maken stelde hij proscriptielijsten op, waarop de namen van 90 senatoren en 1600 equites voorkwamen. Vreselijke mensenjachten waren hiervan het gevolg, o.a. werd Caesar gearresteerd, die op voorspraak van anderen weer door Sulla werd losgelaten met het protest: *Caesari multos Marios inesse*. Sulla zag de senaat als drager van de republiek, maar dan een vernieuwde en vergrote senaat: hij wees leden aan uit families die tot nu toe geen toegang hadden gehad tot dit hoge lichaam. Omdat de revolutionaire bewegingen sinds de Gracchen van de volkstribunen waren uitgegaan, beperkte hij de bevoegdheid van deze zeer: het legislatief karakter werd aan het volkstribunaat ontnomen, een volkstribuun kon nooit meer enig ander ambt bekleden. De *cursus honorum* werd strict geregeld: men kon slechts voor een hoger ambt gekozen worden, als men eerst de lagere bekleed had. De gouverneur mocht zijn provincie niet tijdens zijn ambtsperiode verlaten, en moest 30 dagen na de komst van zijn opvolger verdwenen zijn. De tien provincies die het rijk nu telde, zouden bestuurd worden door de twee oud-consuls en de acht oud-praetoren, zodat er geen sprake meer kon zijn van een *prorogatio imperii*, zoals dat in het verleden meer dan eens voorgekomen was. Sulla's opzet was elke alleenheerschappij in de toekomst onmogelijk te maken. Als garantie stelde Sulla een wet in waarbij ieder die de constitutie schond, schuldig was aan hoogverraad *crimen laesae maiestatis populi Romani*. In tegenstelling tot zijn politieke conceptie is Sulla in economisch opzicht vooruitstrevend geweest: hij koloniseerde meer dan 100.000 veteranen in Italië, waarbij bepaald werd dat de boeren hun land niet mochten verkopen. Dit laatste diende om te beletten dat vrije economische krachten toch weer zouden leiden tot grootgrondbezit en landspeculatie.

Tot nu toe had de Romeinse staatsregeling bestaan uit een aantal wetten ad hoc gemaakt en niet uit een theoretisch standpunt ontworpen. Men zou kunnen zeggen dat C. Gracchus een poging gedaan heeft een meer omvattende wetgeving te construeren, maar deze toonde geen eenheid. Sulla's wetgeving berustte op één principe: de republikeinse staatsvorm gedragen door de senaat, en liet aan duidelijkheid niets te wensen over. Verschillende punten die in de loop der tijden voor verschillende uitleg vatbaar waren geworden, zijn door Sulla opnieuw geformuleerd of afgeschaft.

Caesar heeft later van Sulla gezegd dat hij het politieke ABC niet kende, omdat hij de dictatuur vrijwillig heeft neergelegd. Dit is inderdaad verrassend. Waarschijnlijk heeft Sulla tegen zijn zin tweemaal Rome bezet met militair geweld, maar hij heeft dit gedaan, omdat hij daarin het enige verdedigingsmiddel tegen zijn vijanden zag. Nadat hij een weloverwogen en op papier veelbelovende staatsregeling gegeven had, heeft hij een streep

willen trekken onder zijn usurpatie. "But he could not abolish his own example" (Syme). Hij heeft laten zien dat enorme rijkdom en dictatoriale macht binnen het bereik waren van iedere man die een belangrijk militair commando wist te verkrijgen en steunend op de loyaliteit van zijn soldaten daarvan zonder enige scrupule gebruik maakte.

De periode 79-44 v. Chr.

De senaat, het politieke bolwerk van de *optimates*, was gezuiverd en versterkt door Sulla. Toch is het de vraag of de *optimates* zich wel veilig voelden. We zien namelijk dat zij na Sulla's dood de Romeinse partijpolitiek steeds meer gaan zien als een strijd vóór of tegen de bestaande orde. Steeds duidelijker gingen zij beseffen dat zij *establishment* waren en als zodanig in het geding waren. In dit kader lanceerden zij als politiek ideaal de *otium cum dignitate*, de waardige politieke vrede²¹). Hiervan is echter weinig terecht gekomen: de ontwikkeling in de periode 79-44 is juist andersom gegaan dan Sulla en de *optimates* gehoopt hadden. Sulla's voorbeeld van usurpatie bleek nl. sterker te zijn dan zijn staatsregeling met alle garanties tegen de dictatuur. Sulla's systeem van beperkte *prorogationes imperii* van de magistraten bleek niet opgewassen tegen de eisen van het besturen van een wereldrijk. Meer dan eens heeft de senaat militaire volmacht van langere termijn moeten toekennen aan een enkeling die steunend op een clientelaleger een gevaar was voor de republiek. De senaat heeft getracht weerstand te bieden aan deze bedreigingen. Dit heeft repercussie gehad in de binnenlandse politiek. Onlusten en burgeroorlog waren het gevolg. Dit alles is uitgelopen op de dictatuur van Caesar die het einde betekende van de republiek. Het is moeilijk een duidelijk perspectief aan te brengen in de periode van 79-44. We bezitten een eigentijdse bron in de brieven van Cicero. Maar hij was geneigd zijn eigen politieke betekenis te overschatten. Ongetwijfeld is Caesars politieke rol belangrijker geweest, maar het is niet gemakkelijk deze adequaat te schilderen, omdat latere generaties, reeds in de Oudheid, zijn politieke loopbaan nogal eens interpreteren vanuit het eindpunt: de dictatuur. Evenzo is Cato, omdat hij de tegenstander van Caesar was, door de latere propaganda eenzijdig voorgesteld als martelaar voor de republikeinse principes. De contemporaine oligarchie heeft Cicero niet als spreekbuis beschouwd, of Cato als republikeins symbool, evenmin aanvankelijk Caesar als vernietiger van de bestaande orde, maar wel Pompeius. Deze heeft tussen 79 en 60 een grote carrière gemaakt, die hem zelfs het epitheton *Magnus* bezorgd heeft.

Pompeius

Cn. Pompeius (106-48) stamde uit een "nieuwe" familie: pas zijn vader had als eerste van de familie een consulaat bekleed. Cn. Pompeius moest derhalve de gebruikelijke methodes toepassen om verder in de kring der *nobiles* door te dringen, iets wat hem nooit helemaal gelukt is. Hij erfde van zijn vader een krachtige clientela in Picenum, en trachtte vooral door huwelijken, van hemzelf en zijn kinderen, relaties met de machtige families aan te knopen. Zelf is hij vijfmaal gehuwd geweest. Reeds toen hij 26 jaar oud was had Sulla, nb. in strijd met de principes van zijn eigen staatsregeling, aan Pompeius, zonder dat hij een ambt bekleed had, de hoge onderscheidingen van *imperator* en *triumphator* moeten toekennen wegens zijn militaire prestaties in Sicilië en Afrika. Daarbij kreeg hij de eretitel *Magnus*.

In Spanje was Sertorius, een aanhanger van Marius, bezig een rijk te stichten los van Rome. Metellus, de uitvoerder van Sulla en de senaat, kon zich ternauwernood handhaven; de toestand verbeterde niet toen Pompeius door de senaat met een imperium proconsulare naar Spanje werd gezonden. Pompeius ambieerde dit, omdat hij hoopte met de steun van de vele clientela-relaties van zijn vader in Spanje een sterke positie op te bouwen. Deze toekenning was echter in strijd met de constitutie van Sulla: Pompeius bezat geen enkele door Sulla gestelde kwalificatie voor zulk een commando. Toen Metellus echter grotere successen boekte dan Pompeius en deze oordeelde dat hij niet voldoende geholpen werd door het thuisfront, schreef hij een brief aan de senaat²²), dat hij bij uitblijven van steun zijn troepen niet kon weerhouden naar Rome op te rukken. De senaat gaf daarop toe, mede onder invloed van Lucullus, die bang was dat Pompeius bij zijn terugkeer het hem toegekende commando tegen Mithradates ontnemen zou.

Nadat de oorlog in Spanje beëindigd was, niet zozeer door toedoen van Metellus en Pompeius als wel door vermoording van Sertorius, hielp Pompeius bij zijn terugkeer in Italië Crassus bij het dempen van een slavenopstand die onder leiding van de gladiator Spartacus was uitgebroken. Deze opstand is een symptoom van de sociale onrust in Italië kenmerkend voor het eind van de republiek. Door deze militaire successen wisten Pompeius en Crassus eerst een triumpf, daarna het consulaat voor het jaar 70 te verwerven tegen de senaat in, die hen wantrouwde. Wat Pompeius hier bereikte, was nog nooit voorgekomen in de Romeinse geschiedenis: niet alleen had geen generaal tweemaal een triumpf gehouden, maar ook dat iemand het consulaat bereikte zonder andere ambten bekleed te hebben, had geen precedent en was in strijd met Sulla's staatsregeling.

Pompeius en Crassus stonden vanwege het exceptionele van hun loopbaan, dat hen in de ogen van vele senaatsleden verdacht maakte, aan de kant van de populares. Pompeius was zelfs zo vreemd in de kringen van de optimates, dat hij als consul de senaat moest voorzitten waarvan hij nooit lid was geweest en Terentius Varro voor hem een handleiding geschreven heeft met de voornaamste regels der procedure. De voornaamste maatregel van Pompeius en Crassus tijdens hun consulaat betrof het herstel van het volkstribunaat, waarmee zij één van de hoekstenen van Sulla's constitutie officieel verwijderden. Ook viel in het jaar 70 het proces van Verres, dat een krachtproef werd tussen Pompeius en Metellus. De ballingschap van Verres, tezamen met het verzwakken van de staatsregeling van Sulla, betekende het eind van de langdurige politieke suprematie van de Metelli.

Een dynast als Pompeius kon zich niet tevreden stellen met het proconsulaat over een gewone provincie, hij wachtte zijn kans af. In het oosten waren twee commando's te vergeven: tegen de zeerovers en tegen Mithradates.

De dreiging van de zeerovers duurde reeds lange tijd. Zij vormden een gevaar voor het handelsverkeer van de equites en de graantoevoer. In 67 stelde de volkstribuun Gabinius voor een commando van drie jaar tegen de zeerovers te scheppen: iedereen begreep dat Pompeius dit zou krijgen. Dank zij Cicero en Caesar kwam dit commando tot stand; in korte tijd heeft Pompeius het zeeroversgevaar bezworen.

De oorlog tegen Mithradates sleepte zich reeds jaren voort, ondanks dat een bekwaam generaal als Lucullus hier het commando voerde. Zowel onder zijn eigen soldaten als in Rome ontstond ontevredenheid: hij handhaafde een te strenge tucht en dwarsboomde de equites in hun financiële belangen in Asia. In 66 werd op voorstel van volkstribuun Manilius gesteund door praetor Cicero (met zijn rede *De imperio Cn. Pompei*) het commando in de oorlog met Mithradates opgedragen aan Pompeius, die nog in het oosten vertoefde. Hij kreeg zulke buitengewone volmachten (o.a. kon hij naar eigen believen oorlog verklaren en vrede sluiten), dat men kan spreken van een wettige uitlevering van de

republiek aan de militaire monarchie. Doordat alle resources nu in één hand kwamen, werd een tijdperk afgesloten en een nieuw begonnen.

Rome tijdens Pompeius' absentie

Tijdens Pompeius' in het oosten werd Rome door de vraag beheerst of hij bij zijn terugkeer het voorbeeld van Sulla zou volgen. Vandaar dat zowel optimates als populares trachtten hun positie te versterken.

Onder de populares trachtten vooral Crassus en Caesar een machtspositie tegen Pompeius op te bouwen. Van deze twee had Crassus de beste papieren dank zij zijn politiek succes en zijn rijkdom. Caesar stamde uit een oud patricisch geslacht, hetgeen van groot nut was voor het maken van een politieke carrière, had zich als officier in enige kleinere 'koloniale' oorlogen uitstekend gedragen en beschikte over een grote welsprekendheid. Toch was hij tot nu toe niet bijzonder opgevallen onder andere eerezuchtige jonge politici. Pas in 65 maakte hij indruk op de kiezersschare door zijn kwistigheid en "showbusiness". Als aedilis curulis gaf hij in dat jaar gladiatorenspelen en dierenjachten waarover nog jaren later gesproken werd. In 63 boekte hij een tweevoudig succes: hij werd tot pontifex maximus gekozen, een ambt waarvoor gewoonlijk oudere politici in aanmerking kwamen, en tot praetor voor 62. Dit alles kostte veel geld ver uitgaande boven zijn eigen middelen. Daarom moest hij wel steun zoeken bij Crassus, die van huis uit wel enige bezwaren had tegen Caesar: zijn vader en broer waren vermoord door de Marianen waarmee Caesar geassocieerd werd vanwege zijn familierelaties. Zijn tante was met Marius getrouwd geweest. Het ging er Crassus en Caesar om Pompeius een slag voor te zijn, maar omdat ook zij niet wisten wat deze zou doen bij zijn terugkeer, gingen zij voorzichtig tewerk. Wanneer dan ook hun rol bij een aantal politieke manoeuvres niet geheel duidelijk is, ligt dit niet altijd aan de overlevering, maar ook aan de rol zelf.

Ook Cicero probeerde een politieke rol te spelen. Hij ging daarbij nogal opportunistisch tewerk. Aanvankelijk steunde hij Pompeius, later trachtte hij opgenomen te worden in de kongsie van Catilina, hetgeen mislukte. Dit bleek later Cicero's geluk te zijn: Catilina, een verarmde patriciër, trachtte via een consulaat zich een machtspositie te verzekeren. Hij publiceerde daartoe een sociaal programma van tabulae novae. Hiermee vond hij steun bij dat deel van de aristocratie dat verarmd was en bij in schulden geraakte boeren, maar tegenwerking bij de equites die in het algemeen crediteuren waren. Waarschijnlijk steunden Caesar en Crassus hem op de achtergrond om aldus een tegenwicht tegen Pompeius te verkrijgen. Catilina faalde echter tweemaal bij de verkiezingen, o.a. voor 63, waarvoor Cicero als homo novus n.b. gekozen werd. In deze functie bracht hij een samenzwering aan het licht door Catilina gesmeed tegen de staat. Op dit feit heeft Cicero zich zijn gehele verdere leven laten voorstaan, maar het is zeer de vraag, of Catilina wel zo'n dreigend gevaar voor de Romeinse republiek geweest is. Cicero had er belang bij de betekenis van Catilina's akties te vergroten: de likwidatie van een samenzwering tegen de staat droeg aanzienlijk bij tot de vorming van een image van geslaagd politicus, hetgeen, zeker in het geval van een homo novus, belangrijk was voor een verdere politieke loopbaan.

Terwijl Catilina eigen doeleinden nastreefde, waaruit dan Crassus en Caesar en passant politieke munt probeerden te slaan, moeten we waarschijnlijk in de indiening van de agrarische wet van volkstribuun Rullus (63) een poging van Crassus en Caesar zelf zien om zich een buitengewone machtspositie te verzekeren. Hierbij werd aan een college van tien,

met ambtsbevoegdheid van praetor voor vijf jaar, volmacht gegeven tot aankoop van land. Daarmee zou vooral Pompeius getroffen worden, omdat er dan geen land meer beschikbaar zou zijn voor zijn veteranen. Dankzij Cicero werd het wetsvoorstel ingetrokken, zij het dat hij hierbij op weinig fraaie wijze optrad.

De periode 66-62 vormt het hoogtepunt in Pompeius' carrière. Als een tweede Alexander de Grote drong hij ver door in het Midden-Oosten. Hij versloeg Mithradates, die zelfmoord pleegde, en schiep nieuwe provincies, o.m. Syrië (door opheffing van het rijk der Seleuciden) en vormde als buffer tegen de Parthen een scherm van cliëntstaten, die volgens het traditionele principe geen Romeins bestuur kregen, maar wel tribuut moesten betalen aan Rome. Dat een cliëntstaat tribuut moet afdragen aan Rome, is een nieuw verschijnsel in het Romeinse imperialisme. Evenals Alexander stichtte hij steden, als centra van bestuur en Hellenistische cultuur, de verenigde factor in het Midden-Oosten. Zozeer breidde hij de macht van Rome uit in die streken, dat hij naar eigen zeggen Asia als grensprovincie aantrof en als centrum van het rijk achterliet. Hij vergat zijn eigen zak niet: hij liet zich voor zijn "bemiddeling" betalen, zodat hij niet alleen als patronus van vele nieuwe clientes, maar "mit Schuldscheinen beladen" naar Italië terugkeerde: hij was ahw eigenaar van het Midden-Oosten geworden.

Intussen trachtte Cicero in Rome een bijdrage tot constructief staatsmanschap te leveren. De *concordia ordinum* (entente tussen *optimates* en *equites*), waarmee hij de samenzwering van Catilina beteugeld had, wilde hij continueren en daardoor een *otium cum dignitate* (waardige politieke vrede) garanderen²³). Als lijststaanvoerder had hij Pompeius op het oog, natuurlijk wilde hij er ook zelf een rol in spelen. Dit hield in dat Pompeius bij zijn terugkeer zijn troepen moest afdanken, hetgeen Cicero dan ook verwachtte, zulks in tegenstelling tot de overgrote meerderheid. Cicero blijkt goed gezien te hebben: Pompeius heeft zijn troepenmacht ontbonden²⁴ en de senaat goedkeuring gevraagd voor zijn maatregelen in het oosten en land voor zijn veteranen. De senaat, opgelucht, traineerde echter met de inwilliging van deze verzoeken, zodat Pompeius voorlopig aan de kant stond en van Cicero's *concordia ordinum* niets terecht kwam.

Toen Caesar in 60 van zijn stadhouderschap in Spanje terugkeerde, vatte Cicero het plan op hem als voorman van de *concordia ordinum* te werven. Dit stuitte op tegenstand bij de senaat, die hem wantrouwde. Omdat Caesar aanspraak maakte op een triumpf wegens zijn militaire successen in Spanje, moest hij met zijn leger buiten de stad blijven, als sollicitant naar het consulaat moest hij zich zonder leger persoonlijk in de stad kandidaat stellen. Een verzoek om absens naar het consulaat te mogen dingen werd afgewezen. Daarop zag Caesar af van een triumpf en werd met grote jubel door het volk in Rome ontvangen. Hij begreep dat hij voor het verwerven van het consulaat hulp nodig had. Daartoe bracht hij Crassus in contact met Pompeius en verbond zich met beiden in een geheim bondgenootschap dat gewoonlijk het Eerste Driemanschap genoemd wordt. Dat hiermee nog niet alle controversen vergeten waren, blijkt uit de vage formulering: "*Ne quid ageretur in republica quod ulli e tribus displicuisset*". Al spoedig trad het driemanschap voor het voetlicht. Caesar verkreeg het consulaat van 59. Als consul verwierf hij de goedkeuring van Pompeius' maatregelen en diende hij (in maart) een akkerwet in, die niet alleen de veteranen van Pompeius ten goede kwam, maar ook beoogde stadsproletariaat op het platteland te koloniseren. Om deze wet erdoor te krijgen moest hij echter van gewapend geweld gebruik maken. Een prestatie van de eerste rang leverde Caesar door de *lex Iulia de repetundis* te doen aannemen. Deze wet heeft het bestuur van de provincies op zulk een degelijke basis geplaatst dat zij wel de Magna Charta van de Romeinse constitutie is genoemd en tot ver in het principaat model gestaan heeft.

Het driemanschap vormde van huis uit geen entente cordiale. Hun invloed, berustende op hun clientela, was groot, maar niet zo groot dat iedere oppositie uitgebannen was. Nog altijd was de puur republikeinse stroming onder Cato sterk, die dank zij de conservatieve aard van de Romein steun vond in verschillende lagen van het volk. Tot nu toe trok vooral Pompeius voordeel uit het triumviraat. Caesar moest dus voor alles Pompeius aan zich binden. Hij deed dit door het middel dat toen usance was in hoge politieke kringen in Rome: hij huwelijkte zijn enige dochter, Iulia, aan Pompeius uit. Ondanks een leeftijdsverschil van 33 jaar is het een gelukkig huwelijk geweest.

Proconsulaat

Door in juni 59, ook alweer onder toepassing van geweld, twee wetten te laten aannemen betreffende landtoewijzing aan 20.000 burgers in Campanië, verzekerde Caesar zich van de politieke aanhankelijkheid van de kolonisten. Hij had het niet gewaagd hieraan een volmacht van vijf jaar te verbinden, omdat een dergelijke clause in het wetsvoorstel van Rullus in 63 zo slecht gevallen was. Zijn tegenstanders wisten bovendien te bewerken dat de consuls van 59 onbelangrijke proconsulaire functies zouden krijgen. Hij moest dus naar een hechtere basis voor machtsuitoefening uitkijken. Hij bracht het Romeinse publiek in verrukking door gladiatorenspelen en dierenjachten te organiseren en liet daarop door middel van volkstribuun Vatinius de volksvergadering besluiten hem een proconsulaat over Gallia Cisalpina en Illyrië toe te kennen met het commando over drie legioenen. Dit proconsulaat zou, naar het schijnt, duren tot 1 maart 54. De senaat voegde hieraan *op instigatie van Pompeius* toe het proconsulaat over Gallia Transalpina en het commando over een vierde legioen. Hoe moeten we dit verrassende gebaar beoordelen?

Het establishment in Rome zal in 59 niet al te gerust geweest zijn ten aanzien van de bedoelingen van het driemanschap en dus ook Pompeius' aandeel in deze toekenning met argwaan bekeken hebben. Natuurlijk heeft de senaat niet de bedoeling gehad Caesar een basis te scheppen voor een buitengewone machtspositie. Waarschijnlijk hoopte de senaat althans een van de driemannen af te rangeren: hij had dan geen tijd voor het thuisfront en het was mogelijk dat Caesar bij een ingrijpen in de Gallische onrust de kous op de kop zou krijgen. Ook een beperkt militair succes van Caesar was voor de senaat aanvaardbaar: de Galliërs werden op een afstand gehouden van de Romeinse provincie, hetgeen in het belang van Rome was. Wat Pompeius bedoeld heeft, is moeilijk te achterhalen. Hij liet zich zoals gewoonlijk niet in de kaart lijken. Misschien golden bovengenoemde overwegingen ook voor hem; misschien ook achtte hij Caesar nog niet gevaarlijk: tenslotte werd Caesar in de aanvang door zijn partners als een "broekje" beschouwd.

Caesar had dus resultaten geboekt in 59. Maar er was een schaduwzijde: hij had geweld gebruikt in de binnenlandse politiek en daarmee de mogelijkheid geschapen voor een nieuwe burgeroorlog.

Omdat Caesar er niet zeker van was dat zijn beide collega's tijdens zijn absentie loyaal zouden zijn, voorzag hij zich van de diensten van een talentvolle demagoog (van patricische afkomst): Clodius. Deze heeft als volkstribuun de verwachtingen van Caesar niet beschaamd gemaakt. Onder zijn vele maatregelen zijn er twee van het hoogste belang voor Caesar: hij liet een wet aannemen waarbij iedere magistraat die een burger zonder vorm van proces had laten doden, verbannen werd. De bedoeling was Cicero te treffen, die dan ook, na een mislukt beroep op de driemannen, vrijwillig in ballingschap ging. Daarmee was het establishment van zijn bekwaamste woordvoerder beroofd. Clodius

bewerkte eveneens dat Cato, door hem het gouverneurschap over Cyprus toe te kennen, afgerangeerd werd.

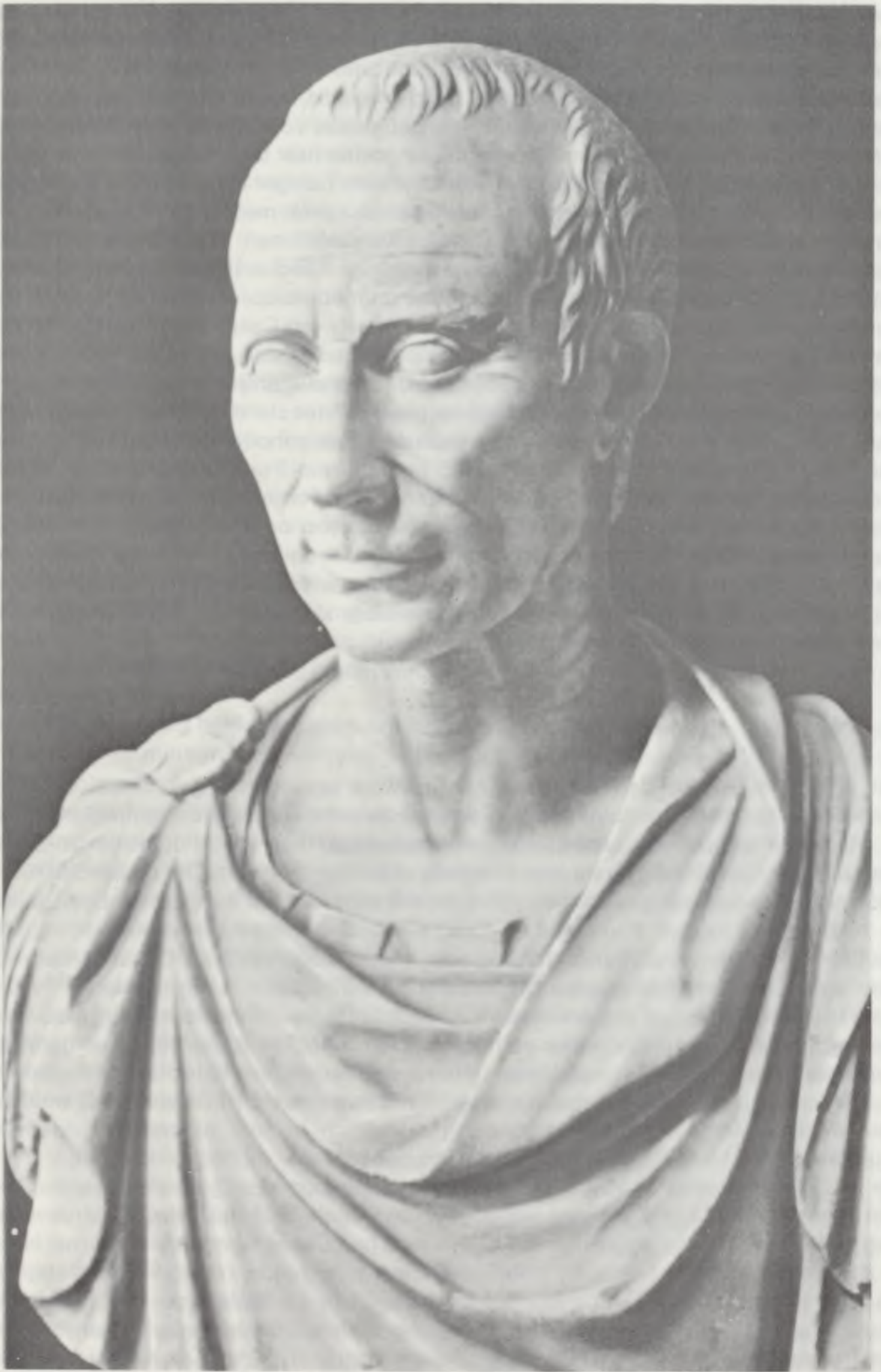
Caesars strijd op twee fronten

De verovering van Gallië is een enorme prestatie geweest, van verstrekkende betekenis voor het imperium romanum. De prestatie wordt nog groter, indien men zich realiseert dat Caesar deze verovering tot stand heeft gebracht onder zware tegendruk uit Rome en daarom in deze jaren op twee fronten tegelijk gestreden heeft: hij was niet alleen generaal, maar ook politicus/diplomaat met deze nuancering dat hij tegenover de Galliërs fungeerde als bevrijder, maar tegenover het thuisfront als bestrijder van het Gallische gevaar.

Om goed te beseffen hoe Caesar in *utrumque paratus* was, is het o.i. het beste de gebeurtenissen op de twee fronten parallel te behandelen.

Direct bij zijn optreden tegen de Helvetië toonde Caesar zijn kwaliteiten. In de poging van de Helvetii om naar het zuidwesten van Gallië te emigreren zag hij een mogelijkheid om in te grijpen in de Gallische binnenlandse zaken. Hij zet uiteen hoe het in de strijd was met het nationale Romeinse belang dat de Helvetii, oude vijanden van Rome, naburen zouden worden van het Romeinse volk. Verder was het volgens hem in strijd met het Romeinse prestige om verzoeken om hulp van Haedui, Ambarri, Allobroges, bondgenoten van het Romeinse volk, in wier land de doortrekkende Helvetii grote schade aanrichtten, onvervuld te laten. Derhalve overschreed Caesar de grenzen van zijn provincie en versloeg hij de Helvetii bij Bibracte, die daarop naar hun land terugkeerden. Deze overwinning had grote repercussie in Gallië. De Gallische landdag (aldus Caesars voorstelling van zaken) besloot om bij monde van de pro-romeinse Haeduer Diviciacus hulp aan Caesar te vragen tegen de vorst der Suebi, Ariovistus, die druk bezig was Gallië onder zijn macht te brengen. Dit verzoek bracht Caesar in een netelige positie: als consul had hij in 59 bewerkt dat de senaat Ariovistus rex atque amicus populi romanus genoemd had. Daaruit is dan misschien te verklaren dat Caesar tot tweemaal toe getracht heeft met Ariovistus tot een vergelijk te komen. Deze weigerde echter Caesar als representant van de Gallische belangen te beschouwen en eiste zijn recht op Gallie op. Dit was voor Caesar het beslissende punt in zijn oorlogvoering in Gallië: Ariovistus greep hier in de machtsfeer van Rome in en de vertegenwoordiger van deze macht zou zijn plicht schromelijk verwaarlozen indien hij een dergelijke uitdaging straffeloos zou laten passeren. Derhalve kwam het tot een gewapend conflict met Ariovistus die over de Rijn werd gejaagd. De Rijn werd nu Romeinse provincie-grens. Om de behaalde resultaten te consolideren betrok legatus Labienus winterkwartieren in het land der Sequani. Caesar vetrok naar Gallia Cisalpina.

Nadat Caesar in 58 in naam van de Gallische onafhankelijkheid vreemde indringers uit Gallië verwijderd had, ging hij in 57 over tot de verovering van Gallië. De Belgae in het noorden sloten zich aaneen om een verder opdringen van Caesar te voorkomen. Hij lichtte twee nieuwe legioenen in Gallia Cisalpina, waardoor hij zijn troepenmacht stilzwijgend op acht legioenen bracht (vóór de ontmoeting met de Helvetii had hij al twee extra legioenen gelicht in de Povlakte). Zomer 57 kwam hij aan in zijn hoofdkwartier in Gallië en onderwierp enige volkstammen. De slag tegen de Nervii (Henegouwen) zou hij verloren hebben, indien hij niet op het juiste moment zijn reserve in de strijd geworpen had. Met de onderwerping van de Belgae beschouwde hij de onderwerping van Gallië als afgesloten.

Caesar's verslag aan de senaat van krijgsdaden op een onbekend oorlogstoneel wekte zo'n geestdrift bij de Romeinse publiek, dat op voorstel van Pompeius en de inmiddels uit verbanning teruggekeerde Cicero hem een supplicatio van vijftien dagen werd toegekend, zoals Caesar zelf opmerkt: *quod ante id tempus accidit nulli* (BG II,35,4). De normale duur bedroeg nl. vijf dagen. Dit was een groot succes voor Caesar: het dreef de twijfel omtrent de rechtsgeldigheid van zijn ambtelijke positie naar de achtergrond.

In deze twee jaren was de toestand in Rome er niet rustiger op geworden. Met Caesar in Gallië en Crassus achter de schermen was Pompeius steeds meer het spectaculaire doelwit van het establishment geworden. Nog steeds verdacht men juist hem ervan te willen grijpen naar de alleenheerschappij. De wispelturige Clodius legde in zijn functie van volkstribuun het politieke leven lam, en beheerste met gewapende benden het straatbeeld van Rome. Met lede ogen zag Pompeius de successen van Caesar aan. Vandaar dat hij ter versterking van zijn positie geijverd had voor de terugkeer van Cicero, die met zijn redenaarstalenten mogelijk iets kon bereiken. Hoewel Pompeius reeds in 58 met zijn pogingen begonnen was, was deze terugkeer pas in 57 tot stand gekomen. Cicero bereikte inderdaad iets: een volmacht in de vorm van een *cura annonae* voor vijf jaar. Pompeius had echter gewild dat deze volmacht hem gegeven was in de vorm van een *imperium proconsulare*. Maar ook Caesar had steeds sterker wordende tegenstroom te kampen. De strijdvrage over de wettigheid van zijn positie laaide weer op. Venijnige redevoeringen van Cicero hadden tot effect dat de republikeinse stroom onder Cato het proconsulaat over Gallië aan L.Domitius Ahenobarbus wilde toewijzen, wiens grootvader Gallia Narbonensis veroverd had. Verder stelde Cicero voor de tweede akkerwet van Caesar te torpederen, om op die manier zijn veteranen te treffen.

Luca

Dit alles leidde ertoe dat de driemannen nauwere samenwerking zochten. Hoezeer de verhouding verkoeld was, blijkt hieruit dat Caesar eerst een bespreking hield met Crassus in Ravenna in april 56, en daarna een onderhoud had met Pompeius in Luca. In tegenstelling tot 60 werden nu zeer concrete afspraken gemaakt. Om de kandidatuur van Ahenobarbus voor het consulaat van 55 (dat een proconsulaat over Gallië moest inleiden) te torpederen, zouden Pompeius en Crassus in 55 het consulaat bekleden; na afloop zouden zij Spanje, resp. Syrië als provincie krijgen voor vijf jaar. Caesars proconsulaat over Gallië zou verlengd worden tot 1 maart 50 (of 49: dit is een strijdpunt^{2 5}). Cicero maakte in zijn rede *De provinciis consularibus* volte-face door voor de driemannen te pleiten. De positie van de driemannen was nu (voorlopig) veilig gesteld, maar deze was in strijd met de republikeinse instellingen. Rome was op weg een autoritair geregeerde staat te worden, wel niet met één man aan het hoofd, maar met drie. De vraag was wat hieruit zou groeien. Maar ook de tegenpartij sloot zich hechter aaneen. De driemannen moesten zelf met wapengeweld hun afspraken doorzetten.

Na Luca begaf Caesar zich naar Bretagne. Hier was opstand uitgebroken naar aanleiding van graanleveranties. Het sterkst waren hier de Veneti, wonende om een binnensee die thans Morbihan heet. Nog vanuit Gallia Cisalpina had Caesar bevolen een vloot te bouwen in de monding van de Loire. Te land had Caesar weinig succes door de sterke ligging van de Venetische oppida. De beslissing kwam pas in de na-zomer toen Legatus Decimus Brutus een overwinning met de vloot boekte. Brutus maakte-typisch Romeins-van de zeeslag een infanteriegevecht. Met lange staken, waaraan sikkels, kaptten de Romeinen de

tuigage van de Venetische schepen, zodat deze mede door de intredende windstilte een gemakkelijke prooi werden voor de enterende Romeinse mariniers. Caesars wraak was afschuwelijk: de senaat der Veneti werd gedood, de rest van de bevolking als slaaf verkocht. Zijn motivering "quo diligentius in reliquum tempus a barbaris ius legatorum conservaretur" (BG III 16,4) maakte het alleen nog maar erger: alsof officieren belast met het vorderen van graan legati waren.

Nadat in april 55 aan de consuls Pompeius en Crassus hun provincies waren toegewezen, vertrok Crassus reeds in november 55 naar Syrië. Pompeius bleef als proconsul n.b. in de stad "om de orde te handhaven" en liet zijn provincie door legati besturen, een anticipatie op het principaat. Het establishment was echter nog steeds niet machteloos: Ahenobarbus was dan wel niet voor het jaar 55 tot consul gekozen, maar voor 54 lukte het hem. Voor datzelfde jaar werd de republikein Cato tot praetor gekozen. De conferentie van Luca had ook de tegenkrachten gemobiliseerd.

Omdat in de winter van 56/55 wederom Germanen, i.c. Usipetes en Teneteri, over de Rijn getrokken waren en Gallië binnendrongen, vertrok Caesar in 55 vroeger naar zijn leger in de provincie dan gewoonlijk. Beide Germaanse stammen vroegen Caesar toestemming zich in Gallië te mogen vestigen. Dit weigerde hij, eveneens hun verzoek om zijn oprukken in de richting van de Rijn te staken. Dit leidde tot een Germaanse ruiteraanval op de Gallische ruiters van Caesar, die op de vlucht gingen. Toen de Germaanse aanvoerders hiervoor excuus kwamen vragen, rekende Caesar hen in en overviel het niets vermoedende Germaanse kamp (vermoedelijk in de buurt van Koblenz). Dat er volgens zijn eigen mededeling 430.000 Germanen omgekomen zijn tegen geen enkele dode aan Romeinse kant, is voldoende om zijn optreden hier als schofterig te kwalificeren. Daarbij komt nog dat Caesar hier zelf in toepassing bracht wat hij de Veneti verweten had: schending van het volkerenrecht.

Omdat de resten van beide stammen een toevlucht zochten bij de Sugambri, trok Caesar de Rijn over ter militaire demonstratie. Hij vertoefde er slechts achttien dagen zonder een vijand te ontmoeten.

In de nazomer van 55 stak hij over naar Britannië omdat de daar wonende Kelten nauwe relaties onderhielden met die van het vasteland. De expeditie leverde geen militair succes op. Toch maakte de tocht zo'n indruk in Rome dat de senaat hem een supplicatio van twintig dagen toekende. Maar Cato deed in dezelfde vergadering het voorstel hem uit te leveren aan de Germanen wegens woordbreuk.

In 54 ondernam Caesar zijn tweede expeditie tegen Britannië, die duidelijk ten doel had het eiland te veroveren. De Britse koning Cassivelaunus bleek echter een meester in het voeren van de guerilla. Trouwens het jaar tevoren was al gebleken dat de Britse strijdwegens een moeilijke opgave vormden voor de zware Romeinse infanterie. In de nazomer van 54 trok Caesar zijn troepen terug: het doel was niet bereikt. Tijdens zijn verblijf in Brittannië trof hem een zwaar verlies: zijn dochter Iulia, vrouw van Pompeius, stierf.

Tijdens zijn Britse expeditie was de toestand in Gallië er niet beter op geworden. Door gebrek aan graan was Caesar genoodzaakt de winterkwartieren te verspreiden. Dit gaf Ambiorix, hoofdmans der Eburones, gelegenheid het daar gevestigde winterkamp van Sabinus en Cotta te vernietigen. Ook Q. Cicero, broer van de grote redenaar, kwam in moeilijkheden, maar werd op het nippertje ontzet. Deze successen deden bij de Galliërs de hoop op definitieve verdrijving van de Romeinen herleven. Verscheidene stammen, waaronder de Senones onder hun hoofdmans Acco, kwam in opstand. Bliksemsnel trok Caesar in het vroege voorjaar hun land binnen, hun aanbod tot onderwerping nam hij

graag aan om eerst met de Eburones te kunnen afrekenen. Om contact tussen deze stam en de Germanen te verhinderen trok hij andermaal de Rijn over. Maar ook ditmaal geen succes: de Germanen ontweken de slag. Wel kon hij de Eburones straffen: zij werden uitgeroeid, hun land werd in bezit genomen door de Tungri (vandaar de naam Tongeren). Ambiorix wist te ontkomen: slechter verging het Acco: deze werd op een Gallische landdag door Caesar ter dood veroordeeld. Er heerste nu weer rust in Gallië, in zeker opzicht was zijn positie zelfs sterker geworden: hij had in 53 de beschikking gekregen over drie nieuwe legioenen, waarvan hij er één van Pompeius geleend had.

Het driemanschap, dat door de overeenkomst van Luca bestendigd leek, werd in feite opgeheven door de dood van Iulia in 54 en van Crassus in 53. Dit hield niet in dat nu elk gevaar voor de republiek verdwenen was. Veeleer werd het nu de vraag hoe de verhouding tussen republikeins establishment, Pompeius en Caesar zich zou ontwikkelen. De relatie tussen establishment en Caesar was uitgesproken vijandig. Cato hield niet op te verkondigen dat Caesar een wetbreker was (tijdens zijn consulaat in 59) en te eniger tijd verantwoording zou moeten afleggen voor zijn optreden in Gallië. Pompeius liet zich echter ook ditmaal niet in de kaart kijken. Maar het was te verwachten dat de republikeinen in een conflict met Caesar hem als bondgenoot, ja als leider niet konden missen.

In 54 en 53 was de toestand in Rome zo gespannen dat er geen verkiezingen konden worden gehouden. Pompeius, bij afwezigheid van Caesar "eerstaanwezende" te Rome, liet de zaken op zijn beloop. Het leek dat de republiek ook zonder Caesars ingrijpen een snelle ondergang tegemoet ging. Hoopte Pompeius dat de senaat een beroep op hem zou doen om de orde te herstellen en dat hij daardoor het aureool van onmisbaarheid zou krijgen? De anarchie werd steeds groter, gewapende benden beheersten de straat. Hoe penibel de toestand was blijkt hieruit, dat twee "gangsters", Milo en Clodius naar hoge ambten dongen: Milo naar het consulaat van 52, Clodius naar de praetuur. De verkiezingen gingen echter niet door.

Op 18 januari 52 ontmoetten Milo en Clodius elkaar met aanhang op de Via Appia. Er ontstond een vechtpartij waarbij de laatste werden gedood. Het volk, dat door het optreden van deze aristocraat gefascineerd was en in hem een voorvechter van zijn belangen zag, ging over tot straatoproer en stak de Curia Hostilia in brand. Omdat er geen magistraten waren om de orde te herstellen, deed de senaat een beroep op proconsul Pompeius. De dictatuur leek binnen zijn bereik. Hij was echter tevreden met een benoeming tot consul sine collega. Tot deze figuur, die staatsrechtelijk een novum was, (bovendien kon Pompeius volgens de wet pas in 44 consul worden), nam de senaat liever zijn toevlucht dan tot het verlenen van de dictatuur.

Pompeius herstelde de orde. Milo werd veroordeeld (ondanks Cicero's Pro Milone) en verbannen naar Massilia. De toestand leek in de loop van 52 in normale republikeinse banen terug te komen: het gangsterdom was verdwenen, Pompeius liet in augustus zijn schoonvader Metellus Scipio tot medeconsul benoemen, Cicero kon zijn *De Republica* publiceren. Maar de republikeinse zaak had in 59 en 55 zware klappen gehad. Steeds dringender werd de vraag wat Caesar zou doen bij zijn terugkeer uit Gallië. Hoe zou Pompeius daarop reageren? Deze was zeker jaloers op Caesar's succes in Gallië, dat veel groter bleek te zijn dan hij ooit in het begin vermoed had. Wilde hij Caesar zover laten komen, dat de senaat hem de rol van redder des vaderlands moest toekennen? Een dergelijke kans was hem in 62 bij zijn terugkeer uit het oosten door de neus geboord, doordat Cicero de Catilinarische samenzwering bedwongen had.

Terwijl Pompeius, niet alleen naar het uiterlijk, het establishment naderde, werd de

afstand tussen Pompeius en Caesar steeds groter. Een duidelijk symptoom daarvoor was dat Pompeius niet ingegaan was op Caesar's voorstel om door huwelijken de oude relatie te herstellen, maar de dochter van zijn latere medeconsul van 52, Scipio Metellus, getrouwd had. Voorlopig kon Caesar aan het thuisfront weinig uitrichten: zijn aandacht was gericht op Gallië, waar een algemene opstand was uitgebroken, n.b. onder leiders van wie Caesar meende dat zij zijn trouwste vrienden waren: Commius uit de stam der Atrebates en Vercingetorix, die zich tot koning der Arverni had laten uitroepen.

Dit was hem echter niet genoeg: hij droomde van een nationaal Gallisch Koninkrijk. Het tijdstip om deze droom tot werkelijkheid te maken, was gunstig: onder druk van de buitenlander Caesar hadden de Galliërs de nationale saamhorigheid als politieke eenheid leren zien. Omdat in het verleden de superioriteit der Romeinse wapenen gebleken was, paste Vercingetorix de tactiek der verschroeide aarde toe. Avaricum (Bourges), dat op dringend verzoek der Bituriges niet verwoest was, werd echter door Caesar veroverd, maar dit bevestigde ahw de zienswijze van Vercingetorix. Caesar sloeg daarop het beleg voor Gergovia, hoofdstad der Arverni, maar leed hier de (enige) nederlaag. Vele Gallische stammen sloten zich nu bij Vercingetorix aan, o.m. de Haedui, oude bondgenoten der Romeinen. Vercingetorix ging nu tot de aanval over, maar leed in de buurt van Dijon de nederlaag. Hij verschanste zich toen in Alesia. Caesar nam geen halve maatregelen: hij sloot de vesting door een dubbele omwalling af van de buitenwereld en dwong de overgave af door uithongering. Vercingetorix gaf zich over. Daarmee beschouwde Caesar de verovering van Gallie als voltooid.

Verovering Gallië

De verovering van Gallië is misschien wel Caesar's grootste prestatie geweest. Zij heeft blijvende betekenis gehad. Immers door Caesar's persoonlijk wilsbesluit is het Romeinse Rijk buiten het Middellandse Zeegebied getreden; zijn expedities naar Britannië en Germanië zijn aanleiding voor de keizers geweest het rijk in die richtingen uit te breiden. Maar ook voor Gallië zelf is de verovering van grote betekenis geweest. Immers ondanks de grote verliezen die de Galliërs geleden hadden, is er dankzij hun taaiheid en bewegelijkheid van geest spoedig herstel ingetreden. Zonder hun eigen aard te verliezen zijn zij snel geromaniseerd, zodat de Franse cultuur een Romeins signatuur gekregen heeft.

Caesar's directe doel na de verovering van Gallië was onmiddellijk na zijn proconsulaat in een consulaat te stappen. Daarmee kon hij de bijna zekere vervolging inzake zijn machtsusurpatie tijdens zijn consulaat in 59 en tijdens zijn proconsulaat in Gallie (bv zijn barbaars optreden tegen de Eburones) ontkomen. Dit impliceerde dat hij absens naar het consulaat moest dingen en dat zijn proconsulaat, dat op 1 maart 50²⁶) afliep, tot het begin van zijn consulaat verlengd moest worden. Nu hadden volkstribunen in 52 voor hem weten gedaan te krijgen dat hij absens mocht dingen naar het consulaat. Pompeius liet echter in de loop van 52 twee wetten aannemen waarbij het verboden werd zich absens kandidaat te stellen voor een ambt en dat de gouverneurs slechts gekozen konden worden uit ambtenaren die langer dan vijf jaar geleden hun ambt bekleed hadden. Deze wetten waren van algemeen belang, maar konden ook direct tegen Caesar gebruikt worden: Caesar moest zonder leger naar Rome komen. Dit betekende dat hij, omdat hij dan slechts particulier burger was, kon aangeklaagd worden en dat hij ontheven was van het commando over zijn troepen in zijn provincie: deze kwamen, ook al dankte hij ze niet af,

onder bevel van zijn opvolger, die dank zij de nieuwe wet terstond na afloop van zijn proconsulaat benoemd kon worden.

Het ging Caesar er dus om absens mee te dingen naar het consulaat en ieder voorstel om hem ontijdig uit Gallië weg te krijgen te torpederen. Wat het eerste betreft: Pompeius verklaarde (op aandringen van de volkstribunen) dat hij het Caesar toegekende privilege over het hoofd gezien had en daarom alsnog voor Caesar een uitzondering wilde maken ²⁷). Wat het tweede betreft: Caesar verzekerde zich voor duur geld van de diensten van een bekwaam en geslepen man, Curio, die als volkstribuun voorkwam dat er van 51 tot Caesars inval in Italië (begin 49) ook maar een gouverneur naar een provincie gezonden werd.

Dit betekent niet dat alles voor Caesar van een leien dakje ging. Het establishment was doodsbenuwd voor Caesars troepenmacht in Gallië. Nu was sinds het sneuvelen van Crassus de Partische affaire blijven liggen. De senaat gebruikte deze affaire als voorwendsel om de beide proconsuls (Pompeius' proconsulaat was verlengd tot 46) een legioen te vragen voor een militair optreden tegen de Parthen. Pompeius stelde hiervoor het legioen beschikbaar dat hij enkele jaren geleden aan Caesar geleend had voor de Gallische oorlog: Caesar raakte dus twee legioenen kwijt, terwijl Pompeius' militaire macht op dat moment geen verzwakking onderging. Deze zet pareerde Caesar door beide legioenen bij hun afmars naar Italië twee jaar extra soldij uit te keren. Daardoor was de loyaliteit van deze soldaten ten aanzien van Pompeius twijfelachtig, bovendien wekte hun aanwezigheid in Italië argwaan aangaande zijn bedoelingen.

Alea iacta est

Nog trachtte Caesar het niet tot een burgeroorlog te laten komen. Hij liet Curio op 1 december 50 in de senaat het voorstel doen dat Pompeius en hij tegelijk hun proconsulaat zouden neerleggen, zodat zij dan in 49 ambteloos burger zouden zijn. De senaat nam dit voorstel met 370 tegen 22 aan. Deze plotselinge zwenking bewijst wel, dat de grote meerderheid geen burgeroorlog wenste. Maar hoe gespannen en hysterisch de toestand in Rome was, blijkt uit het gerucht dat Caesar met zijn legioenen tegen de stad oprukte. Consul Marcellus overhandigde Pompeius een zwaard en vroeg hem de republiek te redden, waarop Pompeius inging. Wederom trachtte Caesar enige malen in het begin van 49 tot een compromis te komen, maar op 7 januari passeerde de senaat het *senatus consultum ultimum*, waardoor Caesar tot staatsvijand werd verklaard. De volgende dag werd Lucius Ahenobarbus tot opvolger van zijn Gallisch proconsulaat benoemd. Nu was de maat vol: in de nacht 10/11 januari trok Caesar de Rubico over: de burgeroorlog was een feit.

Al rukte Caesar met slechts één legioen Italië binnen, de inval werd militair een groot succes dank zij de hem gewone snelheid en vastbeslotenheid. Van Pompeius' grootspraak dat hij slechts op de grond behoefde te stampen om enige legioenen tot zijn beschikking te krijgen kwam niet veel uit: stad na stad opende zijn poorten voor Caesar. Overal trad Caesar zeer gematigd op. Iedereen verwachtte dat hij naar Rome zou oprukken, maar dit was ontruimd door Pompeius en de meerderheid van de senaat en magistraten, w.o. de consuls. Op zichzelf was deze evacuatie niet gek gezien: Pompeius beschikte niet over voldoende troepen in Italië, hij hoopte door uitwijking naar Griekenland in staat te zijn in het oosten, waar zijn naam nog steeds een magische klank had, troepen te verzamelen en door een concentrische aanval uit Spanje en Griekenland Italië te bezetten. Het is echter een fout van hem geweest dat hij deze evacuatie zo slecht had voorbereid bij zijn

partijgangers die niet van zin waren zomaar familie en bezittingen in de steek te laten. Daardoor wekte hij de indruk dat hij in paniek handelde. Aangezien Caesar vóór alles tot een regeling met Pompeius en de wettige regering wenste te komen, ontstond er een race naar Brindisi, die door Pompeius gewonnen werd. Wel trachtte Cicero, juist teruggekeerd van zijn gouverneurschap in Cilicië, nog te bemiddelen, maar op 17 maart had de laatste Pompeiaan Italië verlaten. Dit was een grote teleurstelling voor Caesar: hij had immers zonder wapengeweld datgene willen bereiken wat hij voor zijn goed recht hield. "Vandaar de daemonische toorn die in de eerste bladzijden van zijn *De bello civili* nog natrilt" (Gelzer). Nu stond hij daar als de revolutionnair die een burgeroorlog ontketend had. Om zijn optreden nog een enigszins wettige tint te geven ging hij naar Rome, waar hij na negen jaar afwezigheid terugkeerde. In een zitting met de "rompsenaat" bepleitte hij dat deze met hem de staatszaken zou regelen en allereerst officiële onderhandelingen met Pompeius zou aanknopen. Maar niemand durfde als onderhandelaar naar Pompeius te gaan, omdat deze verklaard had dat iedereen die in Rome bleef, zijn vijand was. Caesar zou toen zijn woede niet langer hebben kunnen beheersen: "Als zij dan te bang waren, zou hij ze niet langer lastig vallen, hij zou zelf wel een regering vormen". Daarmee gaf hij dus zijn poging op om zijn macht op een constitutionele basis te plaatsen: de wapenen moesten nu beslissen tussen wettelijkheid en revolutie.

Het wapengeweld hééft beslist. Eerst in Spanje, waar Pompeius vanouds dank zij zijn proconsulaten connecties had. Op de terugweg nam Caesar de overgave van Massilia in ontvangst. De verovering was opgeknapt door de legaten Trebatius en D. Brutus, die in 56 de zeeslag bij Bretagne gewonnen had en ook nu weer bij Massilia een overwinning ter zee geboekt had. Reliefs op de triumfboog in Orange herinneren aan deze slag. Hetzelfde jaar leverde echter ook een tegenslag op: volkstribuun Curio, vertrouwensman van Caesar, werd verslagen in Afrika en sneuvelde. Deze nederlaag nam Caesar even zwaar op als die van Sabinus in 54 in België. Zijn beoordeling echter is verschillend: Sabinus was ten onder gegaan door lafheid, Curio door vermetelheid (wat Caesar waarderen kon). Daarom krijgt Sabinus geen goed woord in de *De bello gallico*. Curio daarentegen, die in Rome de politieke kastanjes uit het vuur gehaald had tijdens Caesars absentia, wordt geëxcuseerd door zijn jeugd en temperament. In 48 volgde de confrontatie met Pompeius bij Pharsalus. Dank zij een meesterlijke strategie wist Caesar de overwinning te behalen op de numeriek sterkere tegenstander.

Pompeius probeerde nu "onderdak" te vinden ergens in het oosten, maar het werd hem geweigerd onder allerlei uitvluchten. Hij zette toen koers naar Egypte, waar hij met strijkages werd ontvangen en vervolgens vermoord. Caesar was Pompeius gevolgd naar Egypte, waarschijnlijk niet om wraak te nemen, maar om hem te bewegen als (mindere) partner op te treden in een toekomstige regering. In Egypte is Caesar langer gebleven dan in zijn bedoeling lag: hiervoor is niet alleen Cleopatra verantwoordelijk. De regeling van de troonstrijd en de onverwachte tegenstand zijn ook vertragende factoren geweest. Het lange verblijf in Egypte maakte het de Pompeianen mogelijk zich te verzamelen in de provincie Africa. Van hier uit konden zij Caesar's verbindingen met Italië en Spanje storen. Toch kon hij niet direct tegen hen optreden, omdat Pharnakes, zoon van Mithradates, tijdens het uitvechten van het conflict Caesar/Pompeius kans had gezien een uitgestrekt rijk in Klein-Azië te scheppen.

Pogingen om hem hieruit te verdrijven waren mislukt. Caesar zag zich genoodzaakt de zaak zelf te regelen, overigens ging dit in de slag bij Zela niet zo gemakkelijk als het "telegram" *Veni, vidi, vici* doet vermoeden. Na een aantal politieke kwesties in het oosten geregeld te hebben, haastte Caesar zich naar het westen. Allereerst naar Rome.

Men heeft Caesar wel verweten dat hij de Pompeianen zo lang tijd gegeven heeft om zich te hergroeperen in Afrika. Vermoedelijk had hij ook het liefst direct van Azië naar Afrika willen gaan, maar zijn aanwezigheid in Rome was dringend gewenst. Hier was door de oorlog een financiële crisis ontstaan, er hadden geen verkiezingen in 47 plaats gevonden, straatgevechten waarin o.a. Dolabella, schoonzoon van Cicero, een rol speelde, waren aan de orde van de dag. Caesar stelde voorlopig orde op zaken, onderdrukte met één woord: "Quirites" een muiterij onder zijn veteranen (waaronder het beroemde Tiende) op de Campus Martius, en vertrok na twee maanden verblijf in Rome naar Afrika. Bij Thapsus versloeg hij de republikeinen, waarvan een aantal leiders zelfmoord pleegde, o.a. Cato. Slechts enkele, w.o. Labienus, ontsnapte naar Spanje om daar onder commando van Cn. Pompeius de strijd voort te zetten. Bij Munda in 45 kwam het tot een laatste treffen, ook hier overwon Caesar. Maar dit was in de grond van de zaak een onnodige verlenging van de oorlog: met Thapsus was de burgeroorlog beslist.

Caesar als staatsman

Doordat Caesar's verblijf in Rome tussen 49 en 44 ahw bestond uit een aantal pauzes tussen zijn militaire operaties en er geen omlijnd politiek programma van hem bekend is, is men geneigd zijn staatsmanschap lager aan te slaan dan zijn veldheerschap. Wanneer men echter nagaat wat hij in die korte tussenpozen tot stand heeft gebracht, blijkt dit niet zo weinig te zijn en meer samenhang te vertonen dan men op het eerste gezicht zou denken.

Trouwens er is wel enige aanduiding van een politiek programma van hem bekend. In een brief aan Metellus Scipio omschreef hij zijn doel aldus: rust in Italië, vrede in de provincies, veiligheid voor de staat. Het zal niet toevallig zijn dat Rome hierin niet wordt genoemd: het feit dat hij zo lang buitenlands geweest is, zal ertoe bijgedragen hebben dat hij oog heeft gekregen voor het rijk als geheel. Al was sinds het optreden der Gracchen de weg tot hervormingen meer geëffend, er was nog steeds veel enghartige Romeinse tegenstand. Er was een man van de visie en vastbeslotenheid van Caesar nodig om de noodzakelijke hervormingen tot stand te brengen. De prestatie die Caesar geleverd heeft wordt nog groter, indien men bedenkt dat hij geen proscripties of confiscaties als Sulla heeft uitgevoerd en in het algemeen tegen zijn overwonnen *Romeinse* politieke tegenstanders gematigd is opgetreden. Niet ten onrechte sprak men wel van de clementia Caesaris.

Allereerst zijn kolonisatiepolitiek. Deze behelsde het verstrekken van land aan Romeinse burgers en het toekennen van burgerrecht aan nieuwe categorieën. Voor Italië, waar de Latijnse cultuur langzamerhand geheel doorgedrongen was, lag dat misschien voor de hand; om dezelfde gedragslijn echter voor de provincies toe te passen eiste meer verbeeldingskracht. Reeds met zijn agrarische wet van 59 (zie pag. 12) had hij het probleem van de 'driehoeksverhouding' grootgrondbezit, kleine boerenstand, stadsproletariaat geattakeerd. Zonder dit probleem definitief op te lossen is hij erin geslaagd ruim 100.000 nieuwe grondbezitters in Italië te vestigen en het stadsproletariaat van Rome te verminderen (o.a. door het gratis graan verstrekken belangrijk te beperken). In 49 kende hij het (Latijnse) burgerrecht aan alle Transpadani toe, waarmee de aansluiting van de Povlakte bij Italië in zicht kwam. In de provincies stichtte hij kolonies van Romeinse burgers: in Gallië Arles en Nîmes, in Spanje Sevilla en Tarraco, in Afrika Cirta en Carthago. Verder kende hij burgerrecht toe aan steden die reeds enigszins geromaniseerd

waren. Met deze kolonisatiepolitiek legde hij een basis voor de romanisering van het rijk, waarop de keizers met succes hebben kunnen voortbouwen. Merkwaardig is het dat de tijdgenoten voor deze misschien wel grootste prestatie op staatkundig gebied zo weinig oog gehad hebben. Cicero bv. rept er in zijn brieven nooit van.

Ook op andere wijze trachtte Caesar de positie der provincies te verbeteren: zo verminderde hij in het oosten, dat zware heffingen had moeten opbrengen tijdens de burgeroorlog, de belastingen; in Azië zouden de belastingen voortaan direct geheven worden door de lokale besturen en dus onttrokken worden aan de concurrerende speculatie van de publicani; de termijn van het gouverneurschap werd voor oud-consuls op twee jaar, voor oud-praetoren op één jaar gesteld. Deze maatregel had natuurlijk ook ten doel een tweede Rubico te voorkomen. Verder verbeterde hij de rechtspraak door strenge straffen te stellen op pogingen tot omkopen van rechters. Hij nam krachtige maatregelen tegen het gangsterdom.

Hij ontplooië een grote bouwactiviteit: het forum Iulium en de curia Iulia staan op zijn naam. Hij bracht een kalenderhervorming tot stand. Wat de financiën betreft: een van de voornaamste redenen waarom hij in 47 naar Rome terugkeerde was de noodzaak tot oplossing van een financiële crisis. Deze crisis wist hij te bezweren door regeling der schulden en een wet op luxe-uitgaven. Het staatsbudget werd onder hem echter zwaar belast door verhoogde staatsuitgaven vereist door publieke werken, sociale maatregelen en verhoogde soldij.

Zijn voornaamste probleem bestond in de reconstructie van het bestuur. Zijn verhouding tot de senaat was moeilijk. De senatoren, in overgrote meerderheid overtuigde republikeinen, hadden bij elke veldtocht die hij ondernam gehoopt dat hij niet zou terugkeren; bij elke terugkomst overlaadden zij hem met huldebetoon en eerbewijzen. Caesar vergrootte de senaat met leden uit kringen die daarvoor tot nu toe niet aanmerking gekomen waren, o.a. met provincialen; hij stoorde zich niet aan de *patrum auctoritas*. Dit zette kwaad bloed bij Cicero en zijns gelijken volgens wie het bestuur nog steeds behoorde gecentreerd te zijn in een senaat afkomstig uit de voornaamste families. Ambtenaren liet hij bij enkele kandidaatstelling "kiezen" door de *comitia*. Ook het feit dat hij zelf ambten tegelijk of kort na elkaar bekleedde in strijd met de wetgeving van Sulla, bewijst dat zijn respect voor de republikeinse instellingen niet groot was. Zo bekleedde hij vijfmaal de dictatuur, maar vaak tegelijk ook het consulaat. Hij vergrootte het aantal republikeinse ambtenaren, maar schiep een eigen kanselarij onder leiding van Oppius en Balbus. Hiermee was hij begonnen reeds tijdens zijn proconsulaat over Gallië: in zijn hoofdkwartier had hij een militair-politiek apparaat geschapen dat in doeltreffendheid het staatsapparaat overtrof. Het principaat zou in deze richting verder bouwen.

Het meest netelige probleem in Caesar's programma was dat van zijn eigen positie. Hij had hoogverraad gepleegd; het ging hem er dus om dit uit te wissen door een zo sprekend mogelijk vorm van rechtvaardiging achteraf. Even zwaar woog het dat naar Caesar's inzicht de burgerlijke rechtsstaat dood was en door een andere bestuursvorm moest worden vervangen. Door welke? Afgaande op de historiciteit van zijn persoon moet men tot de conclusie komen dat hij een vorm van alleenheerschappij het meest geschikt vond. Immers als generaal was hij gewend dat men zijn kijk op zaken als de juiste aanvaardde en dat men aan de bevelen hieruit voortkomende onvoorwaardelijk gehoorzaamde. Toch moet hij ingezien hebben dat politici geen soldaten zijn en dat dus een minder abrupte introductie geboden was. Vandaar zijn pogingen tot verzoening met de wettige regering en Pompeius, ook na de Rubico. Misschien had hij aanvankelijk een soort *concordia ordinum* op het oog, waarvan hij natuurlijk het (ongekroonde) hoofd zou zijn. Toen hij echter tot het

besef kwam dat het establishment hier niet aan wilde, heeft hij de kop in de wind gegooid en voor de alleenheerschappij gekozen, onverbloemd en zelfs tactloos. Volgens deze voorstelling van zaken heeft hij dus niet van het eerste begin af van zijn politieke loopbaan gestreefd naar de alleenheerschappij en moet men uitlatingen van deze aard gedaan in zijn vroege politieke carrière opvatten als boutades of als projectie in het verleden vanuit zijn latere machtspositie. Dat hij het met zichzelf niet eens was welke vorm deze alleenheerschappij moest aannemen zou men kunnen afleiden uit zijn uitlating: *Caesar sum, non rex*. Daarmee gaf hij dan te kennen dat hij niet paste in het traditionele patroon, maar zich verder niet wenste bloot te geven over zijn verdere intenties.

Nauw samenhangend met de kwestie van zijn positie is zijn vermoording. Caesar moge dan nog zo juist ingezien hebben dat de burgerlijke rechtsstaat dood was en dat dit te wijten was aan het establishment, dat de republiek ten dode geregeerd had, in één opzicht heeft hij zich vergist: de gevoelens van de dragers van deze rechtsstaat waren niet dood. Caesar schijnt zelf zijn lot bezegeld te hebben, toen hij in januari 44 zich liet benoemen tot dictator voor het leven. Daardoor hebben vijanden van hem (waaronder verscheidene die van zijn *clementia* geprofiteerd hadden), maar ook trouwe helpers van hem in Gallië en de Burgeroorlog een complot gesmeed om hem uit de weg te ruimen. In zekere zin zijn deze te vergelijken met de volgelingen van Alexander de Grote in hun protest tegen de invoering van de *proskynesis*. Dat er aanslagen tegen zijn leven in de maak waren moet Caesar geweten hebben. Des te onbegrijpelijker dat hij juist in deze tijd zijn lijfwacht ontbonden heeft. Had hij genoeg van het leven? De uitlating, twee jaar voor zijn dood gedaan, dat hij gezien zijn leeftijd en reputatie, lang genoeg geleefd had (Suet. Caesar 86), kan in deze richting wijzen. Trouwens zijn geprojecteerde veldtocht tegen de Parthen, die toch minder dringend was dan zijn nog te verrichten wetgevende arbeid, zou eveneens op een escape kunnen wijzen. Hoe dan ook, Caesar heeft zijn werk niet afgemaakt. Maar erger blaam treft zijn moordenaars: deze wisten geen beter alternatief te brengen en meenden dat met zijn opruiming alles vanzelf weer tot het oude zou terugkeren, het oude dat onherroepelijk voorbij was. De historie heeft Caesar in het gelijk gesteld: wat hij in korte tijd tot stand heeft willen brengen, heeft enige eeuwen nodig gehad om werkelijkheid te worden. De fout die Caesar gemaakt heeft, bestaat hierin dat hij te ver vooruit gezien heeft en te snel gewerkt heeft.

Caesar en de establishments

Het conflict tussen Caesar en het establishment bestaande uit de *optimates* was van principiële aard. Dit establishment wilde vóór alles de bestaande orde handhaven. Caesar heeft getracht hierin verandering te brengen om daarmee een meer harmonieuze opbouw van de Romeinse wereld tot stand te brengen. Dat hij niet uit louter idealisme heeft gehandeld, maar ook zijn eigen belang (rijkdom, macht, roem) niet heeft vergeten moge uit het voorgaande blijken.

Anders gaat het met de relatie tussen Caesar en de *equites*. Hier is eigenlijk van conflict geen sprake. Er hebben zelfs *equites* met Caesar samengewerkt. In zijn leger bevonden zich zestien *equites*, die dienden als *praefecti* en *tribuni militum*²⁸). *Oppius* en *Balbus*, chefs van zijn kanselarij, waren *equites*. Sinds 59 heeft Caesar zich verzekerd van hulp der *publicani* als tegenwicht tegen *Pompeius* en zijn aanhang²⁹). Wel heeft hij hun de belastinginning in de provincia *Asia* ontnomen, maar hoe de reactie daarop was is onzeker.

We ontkomen niet aan de indruk dat de equites zich merendeels afzijdig gehouden hebben van het grote conflict tussen Caesar en de optimates. De equites hadden nu eenmaal minder belangstelling voor de politiek. Waarschijnlijk vonden zij bevrediging in het beheren van hun goederen en de landelijke genoegens, en meenden dat zij deze manier van leven ook onder een ander politiek regiem konden voortzetten.

Bronvermelding

- 1) Tijdens de normale ambtelijke loopbaan was men in verschillende stadia officier, advocaat, rechter of civiel bestuurder.
- 2) Imperialisme gebaseerd op annexatie ontstaat pas in de eerste eeuw v. Chr.
- 3) Zie voor de politieke en sociale gevolgen van de clientela: E. Badian, *Foreign Clientela* 1964, speciaal chapter VII.
- 4) P.A. Brunt, *The Equites in the Late Republic* (Second International Conference of Economic History, Aix en Provence 1962, vol I, pag. 117-149.
- 5) T. Frank, *Mercantilism and Rome's Foreign Policy*, *A, Hist. Review* 1912/13, pag. 233 e.v.
- 6) E. Badian, *Roman Imperialism in the Late Republic* 1967.
- 7) P.A. Brunt, *Social Conflicts in the Roman Republic* 1971, pag. 21
- 8) C. Nicolet, *L'ordre équestre à l'époque républicaine* 1966. pag. 285.
- 9) *Hannibal's Legacy II* 1963, chapter 11.
- 10) P.A. Brunt, *The Equites in the Late Republic* 1962, pag. 123.
- 11) N.R.C., *Dezer Dagen*, 23 juli 1969.
- 12) Plutarchus, *Cato Maior* 27; ook al is dit gesprek niet historisch, het mag als indicatie dienen dat discussies van deze aard in Rome in het midden van de tweede eeuw voor Christus gevoerd werden.
- 13) Waarom deze afzetting revolutionnair was, wordt verschillend verklaard. Volgens sommigen is de afzetting in strijd met de sacrosanctitas van de volkstribuun, volgens anderen naderde het volkstribunaat steeds meer de status van de magistratuur, die onafzetbaar was. Weer anderen zien hierin een introductie van Griekse opvattingen door Tiberius, volgens welke de volksvergadering souverain was en de magistratuur slechts uitvoerende macht had. Dit was in strijd met het ongeschreven Romeinse staatsrecht en in die zin revolutionnair.
- 14) Volgens een enkele antieke bron (Velleius Paterculus) kondigde de senaat het consultum ultimum af. Volgens anderen werd dit pas voor het eerst gebruikt tegen C. Gracchus.
- 15) Zie bladzijde 11, noot 2.
- 16) Het oorspronkelijke aantal volkstribunen wordt verschillend opgegeven: twee, vier of vijf: het enige zekere is dat het reeds voor 449 v. Chr. tot tien gerezen was.
- 17) Wat populaires precies waren is moeilijk te definiëren. Onder invloed van Britse historici heeft men in Rome wel een tweepartijstelsel willen construeren: optimates/populares, conservatief /progressief. Dit is onjuist, er waren geen permanente politieke partijen in Rome. De populaires waren doorgaans jonge politici, uit de betere kringen afkomstig, die een persoonlijke, dynamische politiek voerden. Omdat zij hiervoor geen steun vonden in de senaat, zochten zij deze bij het volk, maar daarom waren zij nog geen democraten, die bijvoorbeeld sociaal bewogen waren: zij voerden niet de wil des volks uit. Zij hadden wel — meer dan de optimates — het belang van het geheel op het oog en kwamen in dat verband op voor de underdog, maar steeds ging het hen om hun eigen politieke carrière. Vandaar dat een popularis van front kon veranderen en zijn heil zocht bij de senaat, als dat zo uitkwam: Cicero en Pompeius zijn er bekende voorbeelden van.
- 18) E. Badian, *Roman Imperialism in the late republic* 1967, pag. 24.
- 19) Aurelius Victor, *De viris illustribus* 4.
- 20) Het merkwaardige hierbij is dat de equites in de bestaande provincies voldoende terrein vonden voor hun activiteiten en niet aandrongen op uitbreiding van het rijk. Het annexatie-imperialisme werd voorgestaan door de plebs, die sinds 133 in betekenis was toegenomen en in de loop der eerste eeuw v. Chr. steeds meer aandrang op annexatie om aldus aandeel te hebben in de groter geworden inkomsten van het rijk. Dank zij deze ontwikkeling hebben Pompeius en Caesar de enorme geldsommen weten te vinden om soldaten en politici naar hun hand te zetten. (E. Badian, *Roman imperialism in the Late Republic* 1967).

- 21) Volgens Ch. Wirzubski (Cicero's Cum Dignitate Otium, JRS 44, 1954, pag. 1-3) is otium cum dignitate een ietwat vage term die nu eens aanduidt de vrije tijd van een staatsman temidden van (niet: na) een succesvolle carrière (Cicero De Orat. I, 1), dan weer op staatkundig gebied het ideaal van politieke stabiliteit aanduidt. Het uitvoerigst spreekt Cicero daarover in Pro Sestio 98-100. Volgens hem wilden de optimates datgene bevorderen wat bijval vond bij de goede en weldenkende burgers, dwz. handhaving van de bestaande orde die identiek is met otium cum dignitate. De populares daarentegen zochten bijval bij het volk en beschouwden zich als tegenstanders van de Optimates en hun ideaal. Of otium cum dignitate als politieke slogan geformuleerd is door Cicero of voortkomt uit de courante politieke leuzen is onzeker.
- 22) Bewaard bij Sallustius, Hist. II, fr 98.
- 23) Zie noot 21.
- 24) Waarom Pompeius zijn troepen afgedankt heeft, is sinds de Oudheid een punt van discussie. Men ontkomt niet aan de indruk dat met het ouder worden zijn respect voor constitutionele regels toenam, zodat hij voor het handhaven van zijn troepenmacht een geldig motief wenste. Als zodanig had de samenzwering van Catilina kunnen dienen. Het onderdrukken daarvan schijnt Pompeius Cicero dan ook kwalijk genomen te hebben.
- 25) Over het eindpunt van Caesars tweede proconsulaat bestaat een controverse die berust op enkele passages bij Cicero (Ad Familiares III, 8, 4-9; 11, 3; Ad Atticum VII, 7, 6; 9.3). Volgens Baldson (JRS, 1939, p.167) was er door de driemannen slechts vastgesteld, dat er vóór 1 maart 50 niet gesproken zou worden in de senaat over Caesar's opvolging in het proconsulaat.
- 26) Zie noot 25
- 27) Het is mogelijk dat Pompeius na Caesar's nederlaag bij Gergovia bedoeld privilege over het hoofd zag, maar na de overwinning bij Alesia op zijn "onachtzaamheid" terug kwam.
- 28) C. Nicolet, t.a.p., pag. 209.
- 29) C. Nicolet, t.a.p., pag. 386.

Enige literatuur:

- E. Badian, *Foreign Clientelae*, 1958
 E. Badian, *Roman imperialism in the late republic*, 1967
 J.P.V.D. Baldson, *Julius Caesar and Rome*, 1969
 H. Bengtson, *Grundriss der Römischen Geschichte*, 1967
The Cambridge Ancient History, vol. IX, 1954
 J. Carcopino, *Histoire romaine*, tome II, 1943
 M. Cary, *History of Rome*, 1954
 K. von Fritz, *The theory of the mixed constitution in antiquity*, 1954
 M. Gelzer, *Caesar der Politiker und der Staatsmann*, 1940
 E. Meyer, *Römischer Staat und Staatsgedanke*, 1948
 Th. Mommsen, *Römische Geschichte*
 R. Seager, *The Crisis of the Roman Republic*, 1969 (hierin opgenomen de artikelen van P.A. Brunt, The Equites in the Late republic, pag. 83-118, en Ch. Wirzubski, Cicero's Cum Dignitate Otium, pag. 183-199)
 R. Symme, *The Roman revolution*, 1951
 J.H. Thiel, *Caesar*, 1962.

Het is goed om aan het begin van ons onderzoek vast te stellen dat Oudheid en Middeleeuwen geen vanzelfsprekende grootheden zijn maar een schepping van de Renaissance. Voor de humanisten is de Oudheid het model dat zij – zelf levend in de Nieuwe Tijd – weer moeten benaderen en waarvan zij gescheiden worden door een tussenliggende periode van lager cultureel niveau: de Middeleeuwen.

Wat hier in feite gebeurde was, dat de geschiedenis in een aantal perioden werd onderverdeeld. Op zichzelf is periodisering, hoezeer ook iets kunstmatigs, niet ongeoorloofd, wanneer we ons maar blijven realiseren, dat de geschiedenis een ononderbroken ontwikkeling is, die niet van de ene dag op de andere verandert. Ter vergelijking kan dienen dat wij in ons eigen leven dagelijks periodisering toepassen met termen als "voor de oorlog", "toen ik nog op school zat", etc. Daarbij duidt een dergelijke terminologie tegelijk met specifieke karakter van een bepaalde periode aan. In de geschiedenis gebeurt eigenlijk hetzelfde, alleen gaat het daar om grotere tijdsruimten.

Een indeling in perioden heeft ook een belangrijk didactisch aspect: voor het onderwijs is het aan te bevelen om overzichtelijke indelingen en grenzen te geven door middel van 'Epochenjahre'. Zo kon het, met name in de negentiende eeuw, gebeuren dat men zich het juiste karakter van de periodisering niet meer realiseerde en meende twee tijdperken door een scherpe grens van elkaar te kunnen scheiden²⁾.

Uitgaande van het gegeven van periodisering duikt natuurlijk direkt de vraag op waar de grens tussen twee tijdperken geplaatst moet worden, m.a.w. welke faktor het meest bepalend is voor de optredende verandering van karakter.

In het geval van de grens tussen Oudheid en Middeleeuwen speelde in deze vraag vanaf het begin een ander probleem mee, nl. dat van de 'Ondergang van het Romeinse Rijk', waarmee de grens veelal geïdentificeerd werd. En dit probleem voert dan vanzelf tot de vraag op welk tijdstip die ondergang geplaatst moet worden en waardoor die veroorzaakt werd³⁾.

Voor de Italiaanse Renaissancisten wordt de beslissende faktor in Rome's ondergang gevormd door de invallen van de Germaanse volken in de landen rond de Middellandse Zee. Dit thema keert later terug, vooral in de Duitse wetenschap. Dan krijgt ook het jaartal 476, het jaar waarin de laatste Romeinse keizer, Romulus Augustulus, wordt afgezet door de Germaan Odoacer, zijn bijna 'canonieke' waarde⁴⁾ als symbool voor de rol die de Germanen spelen bij het ten val brengen van het Romeinse Rijk. Een typerend voorbeeld van deze stroming is O. Seeck in zijn *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*: "So trat den barbarischen Königreichen, die sich schon in allen Provinzen des Westens gebildet hatten, ein Königreich Italien hinzu. Rom selbst, nach dem das Imperium Romanum seinen Namen führte, war einem germanische Herrscher unterworfen. Dass dies das Ende seines gewaltigen Reiches bedeute, hat man damals nicht anerkannt, und die ewige Fortdauer desselben blieb, weil Daniel sie prophezeit hatte, auch für das Mittelalter religiöses Dogma. Doch wenn es auch in Constantinopel noch einen Kaiser gab und seit Karl dem Grossen ihm auch im Westen ein Kollege erstand, so waren sie doch nicht mehr die Oberhäupter eines abgeschlossenen Weltkreises, sondern nur Beherrscher eines beschränkten Landgebietes, denen andere mit geringerem Titel, aber

kaum geringerer Macht zu Seite standen.

Man hat gemeint, es sei lächerlich, die Absetzung eines Kindes zum Epochenereignis zu maken, das zwei Weltalter scheiden soll; doch verrät deze Kritik des mit Recht Hergebrachten ein sehr geringes Verstandnis für den hohen Wert, den die äusseren Formen des staatlichen Lebens in der Geschichte beanspruchen. Wenn man von den Mauern einer Stadt eine Fahne herunterreist und eine andere an ihre Stelle setzt, so ist auch dies eine höchst geringfügige Handlung, und doch bedeutet sie für die Stadt sehr viel. Eine solche Fahne, nicht für eine einzelne Stadt, sondern für einen Weltkreis, war der Kaisersname, auch wenn nur ein Knabe ihn trug. Wohl ist die Geschichte ein ununterbrochener Strom, in dem es nergend wirkliche Abschnitte gibt; denn jedes Ereignis ruft andere herover, an die sich in ewiger Kette immer wieder andere reihen. Doch für unser Verstandnis brauchen wir Einteelingen, und eine solche zu schaffen, ist nichts besser geeignet, als das Verschwinden des Kaisersnamens aus Rom und Italien, wo seine Heimat war. Denn es bedeutet dass jenes eenheitliche Reich, zu dem die antike Welt bei ihrem Niedergange zusammengeschmolzen war, jetzt auch formell aufgehört hatte zu bestehen und ein System unabhängiger Staaten an seine Stelle trat, in dem schon die Grundzüge vorgebildet lagen, aus denen der huidige Zustand sich ontwikkelen sollte."⁵⁾

Een andere aanhanger van deze visie is Hermann Aubin⁶⁾. Wel legt hij er de nadruk op dat overgangen altijd betrekkelijk geleidelijk verlopen en stelt hij enigzins diepzinnig een aantal criteria op waaraan een bepaald grensjaartal zou moeten beantwoorden. Ook geeft hij toe dat er meer factoren in het veranderingsproces werkzaam zijn.⁷⁾ Maar al snel komt hij dan tot de conclusie dat pas het optreden van de Germanen die "noch die Fruchtbarkeit ihrer lenden (besaßen), welche die entleerten landschaften mit Menschen füllten"⁸⁾ al deze factoren effectief maakt. Als symbool hiervoor wil Aubin dan toch het jaartal 476 tenminste als "Merkzahl" vasthouden, omdat de werking van de Germanen pas in de door hemzelf gestichte staten tot volle ontplooiing komt.

In zijn voorkeur voor de Germanen staat Aubin overigens niet alleen. Wie Duitse publikaties over de onderhavige materie uit de jaren 1933-1945 leest, hoeft niet zo diep te graven om op de grote rol van de Germanen te stuiten, waarbij de voortreffelijkheid van het Germaanse ras tegenover de decadentie van de Romeinen direkt in het oog springt.

Het jaartal 476 was overigens niet het enige. In het Franse schoolonderwijs gold sinds 1838 officieel als grensdatum 395, wanneer keizer Theodosius I sterft en het Rijk in een oostelijke en een westelijke helft wordt verdeeld. In Angelsaksische landen bestond vaak een voorkeur voor 324, het jaar waarin Constantijn de Grote de alleenheerschappij in het Rijk verwerft, wat grote gevolgen heeft voor de ontwikkeling van het Christendom⁹⁾. Naast deze data zijn er nog de meest uiteenlopende andere jaartallen voorgesteld¹⁰⁾, zoals 375 (begin van de volksverhuizingen), 378 (slag bij Adrianopel), 455 (dood van Valentinianus III, de laatste nazaat van Theodosius I), 482 (begin van de regering van Clovis) en 529 (sluiting van de Akademie van Athene door keizer Justinianus).

Eén ding hebben al deze jaartallen gemeen: allemaal zijn ze vertegenwoordigers van de z.g. 'katastrofetheorie': één oorzaak heeft, vrij plotseling, de overgang van Oudheid naar Middeleeuwen ten gevolge.

Wel was er al in 1863 ook een ander geluid naar voren gebracht door A. von Gutschmid in een artikel, getiteld *Die Grenze zwischen Altertum und Mittelalter*¹¹⁾. Hij wees er op dat de betekenis van het jaar 476 teveel werd overschat en pleitte voor een brede overgangszone rond 600. De belangrijkste gebeurtenissen waren voor hem in het Westen de inval van de Longobarden in Italië (568), in het Oosten de troonbestijging van de 'Griekse' keizer Tiberius (578) en de verovering van het Perzische Rijk en Egypte door de Arabieren (641)¹²⁾. Veel weerklink vond zijn visie overigens vooralsnog niet.

Als een bijzondere variant van de "katastrofetheorie" kan de stelling van de Belgische geleerde Henri Pirenne beschouwd worden. Ook hij ziet een scherpe scheiding tussen Oudheid en Middeleeuwen. Maar bij hem zijn het de *Arabieren* die de ineenstorting van de Romeinse beschaving veroorzaken¹³).

Fundamenteel is voor Pirenne de eenheid van het Middellandse-Zeegebied. De Middellandse Zee is het centrum van de beschaafde wereld in de Oudheid en fungeert als verbindingsweg tussen de verschillende delen van het Rijk.¹⁴). Dit blijft het geval tijdens de invallen van de Barbaren in de vijfde eeuw en onder het bestuur van de Merovingen. De economie blijft in wezen geheel Romeins van karakter, al heeft hij misschien iets geleden van de z.g. "anarchie" (de jaren 235-285). Er bestaan nauwe handelsrelaties met Byzantium. Centrum van de handel - die grotendeels in de handen is van Syriërs en Joden, hoewel er ook wel inheemse handelaars zijn - is Marseille, dat als transitohaven voor de rest van het Frankische Rijk fungeert.¹⁵).

Vanaf het einde van de zesde eeuw geraakt de handel in verval. De oorzaak daarvoor ligt niet alleen in de toenemende wanorde binnen het Merovingische Rijk, maar vooral in de verwarring die door het optreden van de Islam in het Middellandse-Zeegebied ontstaat:¹⁶). de eenheid van het antieke Europa wordt verbroken, de Byzantijnse scheepvaart waagt zich niet meer op zee. De Middellandse Zee wordt meer scheidsmuur dan verbindingsweg.¹⁷). West-Europa raakt nu geheel op zichzelf aangewezen.

Op dit moment bestijgen de Karolingen de troon. De economische achteruitgang gaat - in tegenstelling tot andere cultuuruitingen - door. Doordat de Middellandse Zee afgesloten is komt het tot een terugkeer naar een essentieel agrarisch bestaan. Handel bestaat nog wel, maar speelt een te verwaarlozen rol. De economie krijgt een geheel lokaal karakter.¹⁸).

Het zwaartepunt van Europa heeft zich nu als gevolg van het optreden van de Islam van het Zuiden naar het Noorden verplaatst. "Sans l'Islam l'Empire franc n'aurait sans doute jamais existé, et Charlemagne, sans Mahomet, serait inconcevable"¹⁹).

Deze theorie heeft onmiddellijk veel kritiek opgeroepen en de discussie is nog niet ten einde. Ik geef enkele voorbeelden:

In 1929 werd Pirenne's stelling dat de eenheid van het Middellandse-Zeegebied pas door het optreden van de Islam werd verbroken, aangevallen door N.H. Baynes.²⁰). Lezing van het volledige werk van Gregorius van Tours, de belangrijkste bron voor het Frankrijk van de Merovingen, wees uit, dat er al in de zesde eeuw vrijwel geen sprake meer kon zijn van kontakten tussen het westelijk en het oostelijk deel van de Middellandse Zee. Bewijs hiervoor was Gregorius' kennis over de verschillende landen: hij is goed op de hoogte van Spanje en Noord-Italië. Van Zuid-Italië weet hij al minder en van het Oost-Romeinse Rijk heel weinig. "The conclusion... is that Gregory had no regular source of information for eastern affairs such as would have been furnished by traders had they been in continued relation with the ports of the eastern empire".²¹). Volgens Baynes was de eenheid van het Middellandse-Zeegebied al verbroken door de Vandalen die zich in de vijfde eeuw in Noord-Afrika hadden gevestigd²²) en van daaruit strooptochten ondernamen. Na die tijd is de handel slechts zeer relatief en omvat hoofdzakelijk luxe artikelen.

Fundamentele kritiek werd ook geleverd door Pirenne's landgenoot P. Lambrechts²³). Hij maakte duidelijk dat Gallië in de tweede eeuw na Chr. economisch een grote rol speelt. Maar handel en nijverheid zijn in die tijd hoofdzakelijk in handen van Galliërs en niet van de Syriërs en Joden die we bij Pirenne aantreffen²⁴). In de derde eeuw hebben dan de invallen van de barbaren katastrofale gevolgen voor de Gallische economie. Vanaf het einde van de derde eeuw komt er weer een heropleving, maar duiken er tegelijk enkele

belangrijke verschillen met de voorafgaande tijd op. In de eerste plaats zijn het dán de Oosterlingen die de belangrijkste rol spelen: de handel door Galliërs is volledig verdwenen²⁵). In de tweede plaats voltrekt zich in deze periode een verplaatsing van het politieke en economische zwaartepunt van het Zuiden naar het Noorden²⁶). Deze situatie duurt voort tot het begin van de vijfde eeuw (Trier bereikt in de vierde eeuw zijn grootste bloei). Als gevolg van de invallen van de barbaren verschuift het zwaartepunt dan weer naar het Zuiden.

Hiermee wordt weerlegd dat er sprake is van een continuïteit vanaf het Principaat (de periode 27 v. Chr. - 235 na Chr.) tot in de tijd van de Merovingen: het karakter van de Gallische economie heeft in de derde eeuw essentiële wijzigingen ondergaan. Ook het argument van de verplaatsing van het zwaartepunt van Zuid naar Noord verliest grotendeels zijn kracht: al vóór het optreden van de Islam heeft zich eens een dergelijke verschuiving voorgedaan *zonder dat daarmee een nieuw tijdperk begon*. (De rol van de Islam beoordeelt Lambrechts in een later artikel²⁷). aldus: "Ook mij lijkt het toe dat de verspreiding van de Islam langsheen de kusten van de Middellandse Zee de handelsactiviteit zeer sterk moet hebben geschaad. Of liever: wat er nog aan bedrijvigheid overbleef. Want de strooptochten van de Vandalen moeten reeds in de vijfde eeuw de handelsverrichtingen tot een dieptepunt hebben gereduceerd". Dit dus in duidelijke aansluiting bij Baynes).

De hier gerefereerde publikaties zijn er slechts twee uit de immense hoeveelheid reakties die Pirenne heeft ontketend. De algemene tendens gaat in de richting van een weerlegging van Pirenne, maar belangrijker dan dat is het feit dat door al deze reakties onze kennis van de onderhavige periode enorm is vergroot²⁸).

Heftig verzet tegen de "katastrofetheorie" en de gedachte dat er een diepe kloof tussen Oudheid en Middeleeuwen zou bestaan kwam in 1918 van de Oostenrijker Alfons Dopsch²⁹). Volgens hem is er geen sprake van een caesuur of van een ondergang van het Romeinse Rijk door toedoen van de barbaren. De cultuur van de laat-Romeinse tijd was al lang aan een sterk veranderingsproces onderhevig. De Germanen nemen in feite steeds het nog bestaande Romeinse cultuurgood over en ontwikkelen dit verder. Dopsch ondersteunt zijn stelling met een imposant aantal detailonderzoeken. Hij toont bijvoorbeeld aan, dat de Germanen zich veelal op plaatsen vestigen, waar ook al Romeinse bewoning was geweest. Dit geldt in sterke mate voor de steden³⁰). Nadrukkelijk stelt Dopsch, dat het er daarbij niet gaat of de omvang van de stad nog net zo groot is als in Romeinse tijd, en evenmin of in deze steden de economische toestand hetzelfde blijft. Essentieel is dat de Germanen zich op de oude nederzettingsplaats vestigen³¹).

Uit dit laatste blijkt al direkt dat het voor Dopsch niet van belang is van welk niveau de continuïteit is. Hij geeft ook toe dat bij de overdracht van cultuurgood vooral de lagere standen betrokken zijn, die de Germanen niets anders te bieden hadden dan verworvenheden uit het dagelijks leven, maar dit "vermag meine These von der Kontinuität der Kulturentwicklung in keiner Weise zu entkräften": de lagere klassen, boeren, nijverheids- en handelslui zijn juist de economisch produktiefste³²).

Is Dopsch de verdediger van een ononderbroken ontwikkeling van Oudheid naar Middeleeuwen, P. Lambrechts is van mening dat we eerder van een breuk moeten spreken³³). Hij stelt vast dat op *staatkundig* gebied het Rijk in de vijfde eeuw uiteengevallen is in een aantal kleinere rijkjes waarna de eenheid nooit meer is hersteld. Er is wel gewezen op een continuïteit van de instellingen, maar het is de vraag of deze continuïteit in het verleden niet te zeer overschat is. Met de staatkundige desintegratie gaat gepaard een *desintegratie van de taal*, de taal die volgens Lambrechts een onderdeel

vormt van de geestelijke habitus. Een verschil in taal brengt dus een verschil in geestelijke habitus met zich mee³⁴).

Op *materieel* gebied wijzen de gegevens (hoofdzakelijk archeologisch van aard: grafvondsten) op een grote armoede in vergelijking met het Principaat. Nijverheidsprodukten zijn zowel kwantitatief als kwalitatief van een lager gehalte: "Men teert nog een tijd voort op de rijkdommen en verworvenheden van de Romeinse tijd, *maar er wordt niets nieuws meer voortgebracht*"³⁵).

Ditzelfde verschijnsel is waar te nemen op "geestelijk" gebied: in de literatuur blijft men de klassieke procédés hanteren, zonder dat er van enige persoonlijke bijdrage sprake is. De cultuur blijft bovendien beperkt tot een kleine kring: de sociale bovenlaag. Dit is ook het geval met de *epigrafiek*.

De *kunst* krijgt een geheel ander karakter: we vinden kleinkunst in plaats van monumentale kunst, de kunst is niet naturalistisch meer en is meer gericht op het dier dan op de mens.³⁶

De totale indruk die uit dit alles naar voren komt is die van een "*overgang van een organische compositie naar een anorganische desintegratie*"³⁷). Als punt waar de breuk geplaatst zou moeten worden komt volgens Lambrechts het meest de *anarchie van de 3e eeuw* met zijn verwoestende invallen in aanmerking.

We zien hier dus twee op het oog volstrekt tegenstrijdige visies: continuïteit tegenover discontinuïteit. Deze tegenstrijdigheid blijkt echter vrijwel volledig te verdwijnen wanneer we nagaan wat de uitgangspunten van beide auteurs zijn. Voor Dopsch blijkt het nl. bij het hele probleem van de continuïteit niet te gaan "um die Kultur der Römer selbst im engeren Sinne des Wortes, sondern um die Kultur und Verhältnisse, wie sie sich in der Zeit der Römerherrschaft, in dem sogenannten Altertum überhaupt ausgebildet hatten"³⁸), terwijl hij ook geen kwalitatieve maatstaven aanlegt. Dit doet Lambrechts juist wel: "Ik zal slechts de theorie van de continuïteit tussen laat-keizerrijk en Hoge Middeleeuwen kunnen aanvaarden, wanneer men mij de villa's zal kunnen aanwijzen die tijdens de 5e-7e eeuw ontstonden, of, eenvoudiger nog, na de 4e eeuw in gebruik bleven, de mozaïeken die ze sierden, de nieuwe wegen die werden aangelegd of de oude die werden gerepareerd, de nieuwe gebouwen die werden opgetrokken (niet de povere Christelijke kerkjes, waarvan de bouw overal in de 4e - 5e eeuw moet zijn begonnen, althans in het Zuiden van Gallië), de sarcofagen, standbeelden of bas-reliefs die werden gebeiteld enz."³⁹).

Het gevolg van dit verschil in uitgangspunten is dat de beide standpunten eigenlijk niet meer met elkaar vergelijkbaar zijn en ieder in hun eigen recht gezien moeten worden.

Wanneer we nu terugkijken op de verwarrende veelheid van theorieën en jaartallen met betrekking tot de grens tussen Oudheid en Middeleeuwen, blijkt dat daar precies hetzelfde aan de hand is als in het geval van Dopsch en Lambrechts: het gaat er om welke uitgangspunten men hanteert.

Zo benadert Pirenne het probleem geheel vanuit een economisch gezichtspunt. Dat is ook het geval met Dopsch, maar er zijn belangrijke verschillen: elk houdt zich met een ander geografisch gedeelte van Europa bezig, nl. Frankrijk (en dan vooral Zuid-Frankrijk) resp. Duitsland. Bovendien gaat het Dopsch niet om Romeinse cultuur in strikte zin.

Anderen gaan weer van een staatkundig standpunt uit. Seeck is daar een van de zuiverste voorbeelden van. En ook zijn weer varianten mogelijk al naar gelang men het grootste belang in het veranderings proces toeschrijft aan, bijvoorbeeld, de Germanen of het Christendom. In dit verband is het goed te bedenken dat jaartallen "in Höherem Verstande auch Sinnbilder (sind) für die wesentlichste der Ursachen, der wir die Epochenwende zuschreiben"⁴⁰). Over de uitgangspunten en het begrippenapparaat dat

men hanteert is lang niet iedereen even duidelijk. Men schrijft over de overgang tussen Oudheid en Middeleeuwen en de oorzaken daarvoor zonder te vermelden welk historisch terrein men als het belangrijkste ziet, op welk geografisch gebied men zich concentreert, in welke tijd men de overgang plaatst etc. Sommigen behandelen het hele Middellandse-Zeegebied, inclusief Byzantium, anderen, zoals ook de schrijver van dit artikel, concentreren zich op West-Europa. Het zal duidelijk zijn dat dergelijke verschillen in uitgangspunt tot essentieel verschillende conclusies zullen leiden.

Dat men over de gebruikte premissen vaak zo onduidelijk is kan tot grote misverstanden aanleiding geven. Een voorbeeld hiervan is een artikel uit 1915 van de Amerikaan W.L. Westermann, getiteld "The Economic Basis of the Decline of Ancient Culture"⁴¹). Westermann klaagt ook over het euvel dat het tijdstip waarop de ondergang van het Romeinse Rijk zich voltrekt nooit scherp geformuleerd wordt. Volgens hem moet deze ondergang geplaatst worden tussen 150 en 300 na Chr. Vanuit dit standpunt bespreekt hij dan een aantal factoren die genoemd worden als veroorzakers van de ondergang en weerlegt die. Wat hem weinig moeite kost, omdat de meeste van deze factoren pas spelen wanneer men de ondergang in de vijfde eeuw plaatst! Een voorbeeld is het Christendom waaraan Westermann een beschouwing wijdt over verhoudingen Christenen - heidenen tussen 200 en 300 om dan tot de conclusie te komen dat de aantallen Christenen in 300 na Chr. nog niet groot genoeg kunnen zijn geweest om enige invloed op het Rijk uit te oefenen. Dit wordt meestal ook niet beweerd. Men stelt de werking van het Christendom meestal pas na de derde eeuw. Maar deze ontwikkeling komt volgens Westermann "much too late to be considered seriously as a cause of decline"⁴²). Het zal duidelijk zijn dat een dergelijke methode niet veel zin heeft. Het wordt typisch een langs elkaar heen redeneren, wat in deze materie vrij vaak voorkomt. Hiermee wil verder niets over de kwaliteit van Westermann's artikel gezegd zijn. Het is een overzicht over de ontwikkeling van de Romeinse economie tot de derde eeuw. Als zodanig staat het gelijk met vele andere publicaties die bepaalde ontwikkelingen belichten, de een wat serieuzer, de ander wat absurder⁴³ en die pretenderen daarmee de voornaamste verklaring voor de val van Rome te hebben gevonden⁴⁴).

Na deze constatering zou het natuurlijk mogelijk zijn om het hele probleem verder te laten rusten omdat een definitieve oplossing nooit bereikbaar is. Bovendien zou geargumenteed kunnen worden dat het probleem kunstmatig is, omdat tenslotte de hele periodisering iets kunstmatig is. Toch lijkt dit niet de aangewezen weg wanneer we ons althans bewust zijn dat het zoeken naar de grens tussen Oudheid en Middeleeuwen geen doel op zich kan zijn: het belang van het probleem is hierin gelegen, dat het bijdraagt tot een grotere kennis van de betreffende periode.

De richting waarin we moeten gaan wordt ook hier aangegeven door Lambrechts,⁴⁵) wiens artikel voor ons onderwerp van zeer groot gewicht is. De belangrijkste opmerking is dat we het probleem in zijn *totaliteit* moeten zien, nl. ook in zijn culturele aspecten.

Van belang is verder "gedurig de parallel (te) trekken met de oostelijke helft van het vroegere Romeinse *Imperium*, d.i. het Byzantijnse Rijk"⁴⁶). De vruchtbaarste benaderingswijze lijkt om, uitgaande van Lambrechts' eis, een beschrijving te geven van een aantal uiteenlopende ontwikkelingen en na afloop daarvan te bezien of we een grens kunnen bepalen. Ik maak daarbij geen aanspraak op volledigheid: er zijn vele onderwerpen te bedenken die hier niet behandeld worden. De volgorde waarin de verschillende deelgebieden ter sprake komen geeft *geen* aanwijzing voor een gradatie naar belang. Ik volg hier de indeling van Lambrechts.

In 235 na Chr. begint de "anarchie", een periode van vijftig jaar waarin het Romeinse Rijk ten prooi is aan de grootste verwarring: invallen van barbaarse stammen van buiten het Rijk gaan samen met voortdurende opstanden in de legers die telkens hun eigen kandidaat (al of niet op diens initiatief) naar voren schuiven. In deze jaren treden niet minder dan ongeveer twintig wettige keizers op en een groot aantal pretendentes⁴⁷). Op een gegeven ogenblik valt het Rijk in drie stukken uiteen: naast het centrale gezag ontstaat er een *Imperium* in Gallië en het Rijk van Palmyra in het Oosten. Aan deze scheiding wordt tussen 270 en 280 een einde gemaakt.

De orde wordt weer enigszins hersteld onder Diocletianus, die in 285 aan de regering komt. Diocletianus reorganiseert de staat en voert daarbij belangrijke bestuurlijke wijzigingen in⁴⁸). Eén daarvan - overigens niet blijvend - is de z.g. "tetrarchie", een collegiaal keizerschap van twee "hoofdkeizers" met de titel *Augustus*, die elk een *Caesar* als assistent (en troonopvolger) hebben. Iedere Augustus heeft de zorg voor één helft van het Rijk, Diocletianus voor het Oosten, zijn collega Maximianus voor het Westen. Het gewicht van beide partners is echter niet gelijk. Diocletianus blijft de belangrijkste man: hij is "Jovius", Maximianus slechts "Herculius", zijn assistent. Aan de eenheid van het Rijk wordt niet getornd⁴⁹).

Onder Diocletianus' opvolger Constantijn vindt (in 324) een belangrijke gebeurtenis plaats: de stichting van een "nieuw Rome" op de plaats van het oude Byzantium: Constantinopel. Aanvankelijk heeft deze stad echter niet dezelfde staatsrechtelijke positie als Rome: "It had no prefect of the city, being subject to a proconsul. It had no quaestors, tribunes of the plebs or praetors. And it had no senate in the proper sense of the word: the members of its so-called senate were given the style of *clari*, not *clarissimi* like Roman senators. Constitutionally Constantinopel was no more than an imperial residence, like Trier, Milan, Sardica or Nicomedia, which all had their palaces, though it was more magnificent than any of them, and was no doubt from the first intended to be what it soon became, the normal residence of the emperor in the Eastern parts⁵⁰).

Vanaf dit ogenblik wordt de verdeling van het Imperium over twee zwaartepunten geprononceerder. Voorlopig ligt het primaat nog bij Rome, maar het duurt niet lang of Constantinopel begint het te overvleugelen⁵¹).

Na de dood van keizer Theodosius I (395) wordt het Rijk definitief verdeeld onder Theodosius' zoons Arcadius (Oosten) en Honorius (Westen). Sindsdien is het nooit meer voorgekomen dat het hele Imperium onder één heerser verenigd werd. Ondanks deze deling blijft de eenheid van het Rijk ook nu in theorie nauwgezet gehandhaafd: wetten worden gepubliceerd onder de naam van *beide* keizers; indien één van beiden sterft geldt het gezag van de overblijvende partner voor het hele Rijk totdat een opvolger voor de gestorven keizer is gekozen. De eenheid wordt verder uitgedrukt in de consuls: één consul wordt in Rome benoemd, de ander in Constantinopel⁵²). Dit neemt echter niet weg dat de beide rijkdelen nu meer en meer hun eigen weg beginnen te gaan: "They were generally in friendly alliance and the eastern government several times helped the western (...). But the emperors were far from being colleagues in a real sense.⁵³)

Al vóór de dood van Theodosius waren de Germanen buiten het Rijk weer in beweging gekomen⁵⁴). De oorzaak daarvoor was het opdringen van de Hunnen vanuit Midden-Rusland. Het eerst wordt de Donaugrens doorbroken en trekken de Westgothen het Romeinse Rijk binnen. Theodosius weet niet beter te doen dan hen als *foederati* in

Thracië te vestigen, nadat zij in 378 keizer Valens met zijn leger bij Adrianopel hebben vernietigd. De Westgothen vormen nu een staat binnen de staat! ⁵⁵).

Na de dood van Theodosius komen de Westgothen weer in beweging onder hun koning Alaric en trekken naar Italië. Een conflict met keizer Honorius over betalingen die de Gothen eisen leidt dan tot inname en plundering van Rome in 410. Voor het eerst sinds 390 vóór Chr., toen de Galliërs de stad verwoestten is Rome in vreemde handen! Rome is dan overigens al door de keizer verlaten: het hof is sinds 404 verplaatst naar Ravenna. De inname van Rome brengt toch een geweldige schok onder de tijdgenoten te weeg (Hieronymus, Augustinus⁵⁶), maar de militaire betekenis is gering. De Gothen verlaten Rome al spoedig en trekken naar Gallië. In 418 worden zij met de status van *foederati* in Aquitania (Z.W. Gallië) gevestigd.

In Gallië zijn op dat moment ook al andere Germaanse stammen. Sinds 406 overschrijden zij de Rijn grens, die de Romeinen door hun moeilijkheden met Alaric niet kunnen verdedigen. Ook achter deze invasie zitten de opdringende Hunnen. De Germaanse volken zijn hier Vandalen, Franken, Alemannen en Bourgondiërs. De Vandalen zijn op het moment dat de Westgothen Gallië bereiken al doorgedrongen tot Spanje, waar zij in 411 de status van *foederati* krijgen. In 429 steken zij onder hun koning Geiseric over naar Noord-Afrika. Tien jaar later, in 439 nemen ze Carthago in en gaan de Middellandse Zee onveilig maken: in 455 vallen zij Rome aan, dat opnieuw genomen en geplunderd wordt. Een poging om Geiseric te verslaan mislukt (468), waarna in 474 het rijk van de Vandalen door de Oostromeinse keizer Zeno als een zelfstandige staat erkend wordt⁵⁷).

Intussen is de situatie in Gallië grondig veranderd. De Bourgondiërs, die door de Romeinse opperbevelhebber Aëtius in de Savoye gevestigd waren, hebben hun gebied vanaf de jaren vijftig uitgebreid over de Rhonevallei en bezetten Z.O.-Gallië. Ook de Westgothen zijn weer in beweging gekomen. Hun koning Euric vergroot het Westgothische rijk naar Spanje en verkrijgt in 475 zijn onafhankelijkheid van de dan regerende Westromeinse keizer Julius Nepos. Tussen de bedrijven door heeft Gallië ook nog te lijden gehad van een invasie van de Hunnen onder Attila, die slechts met grote moeite zijn teruggeslagen bij Troyes (454).

Rond 475 is het Imperium in het Westen dus van grote stukken beroofd. Spanje en Afrika zijn verloren gegaan. In Gallië bestaat als Romeins gebied naast de Provence alleen nog het rijk van Syagrius, dat ingeklemd zit tussen de Westgothen in het Zuiden (ten Zuiden van de Loire) en de Franken die ten Noorden ervan (ongeveer op Belgisch gebied) gevestigd zijn. (Dit rijk valt in 486 aan het opdringen van de Franken onder Clovis ten offer).

Het verlies van deze gebieden hangt ten nauwste samen met de gebeurtenissen in Italië zelf, waar na de dood van keizer Valentinianus III in 455 de grootste verwarring heerst⁵⁸). De opvolgers van Valentinianus zijn voor het merendeel "schwache Figuren, in deren Händen die kaiserliche Gewalt vollends rasch zerfiel". Maar achter hen "werden nacheinander die Gruppen und Persönlichkeiten sichtbar die in der fortschreitenden Auflösung des Ganzen nach eigener Macht und Geltung strebten"⁵⁹).

De feitelijke macht komt nu volledig in handen van de - meestal Germaanse - opperbevelhebbers van het Rijk (van wie vooral Ricimer een langdurige rol speelt) die al of niet met een keizerlijke stroman naast zich regeren. Een cruciaal punt in deze periode is de verhouding met de Vandalen, die de Middellandse Zee beheersen en onveilig maken⁶⁰). Dezen zijn er de oorzaak van dat Ricimer en zijn opvolgers bij tijd en wijle toenadering zoeken tot de keizer van het Oostromeinse Rijk.

In 475 wordt tenslotte de laatste legitieme keizer van het Westen, Julius Nepos, door zijn opperbevelhebber, de Pannoniër Orestes, op de vlucht gejaagd naar Dalmatië, van

Rond 475 is het Imperium in het Westen van grote stukken beroofd. In Gallië bestaat als Romeins gebied naast de Provence alleen nog het rijk van Syagrius.

waaruit hij tot 480 voor zijn rechten blijft strijden. Orestes plaatst zijn zoontje Romulus op de troon en hoopt door hem zélf te kunnen regeren. Maar wanneer Orestes niet aan de eisen van zijn Germaanse huurtoepen voldoet roepen dezen Odoacer tot hun koning uit. Orestes wordt gedood, Romulus afgezet. Het keizerschap in het Westen is voorbij - hoewel het formeel pas in 480 afloopt met de dood van Nepos, die tot aan zijn dood door Constantinopel als de wettige keizer erkend is gebleven⁶¹).

Het heeft zin om bij het jaar 476 wat langer stil te staan omdat het in de reeks grensjaren tussen Oudheid en Middeleeuwen een vooraanstaande plaats inneemt.

Wat zijn de implicaties voor het probleem van de periodisering tussen Oudheid en Middeleeuwen van het verdwijnen van het keizerschap in het Westen? Of met andere woorden: heeft het jaar 476 een dergelijk belang dat het gerechtvaardigd is op dat punt een caesuur aan te brengen?

Eén van de eersten die bezwaar maakte tegen het grote belang dat in zijn tijd algemeen aan de afzetting van Romulus Augustulus werd gehecht was de hierboven (p. 226) al genoemde Alfred von Gutschmidt⁶²). Nog afgezien van het feit dat het korrekte jaartal

480 zou moeten zijn (het jaar waarin Nepos sterft - zie boven-) zijn de gebeurtenissen van 476 " an der Mitwelt spurlos vorübergegangen und es fragt sich ob die Nachwelt zu einer entgegengesetzten Auffassung berechtigt ist⁶³). Staatsrechtelijk bezien bestaat volgens hem na 476 het Westromeinse Rijk nog voort als deel van het Romeinse Imperium. Odoacer en diens opvolger Theodoric onderscheiden zich in niets van Ricimer vóór hen. Zij zijn vertegenwoordigers van de keizer van het Oostromeinse Rijk: "Die Abhängigkeit Italiens von Konstantinopel ist im Prinzip auch nach 476 stets anerkannt worden, nur trat, da der abendländische Kaiserthron erledigt war, an die Stelle der Ernennung des Kaisers die Anerkennung als Πηξ (zum Unterschied von βασιλεὺς dem Kaiser) oder die Verleihung des Patriziats"⁶⁵).

Deze visie, die ook elders in min of meer dezelfde vorm aanhang heeft, is in 1962 op losse schroeven gezet door Jones die aantoonde dat zowel Odoacer als Theodoric "were kings pure and simple, in the same position as the other barbarian kings"⁶⁶) en nooit een bepaalde functie van de Oostromeinse keizer hebben gekregen⁶⁷). De implicatie hiervan is, dat Italië na 476 géén deel meer uitmaakte van het Romeinse Rijk, maar op één lijn kwam te staan met de andere Germaanse koninkrijken van Westgothen en Vandalen⁶⁸). Dat er nog wel enig verschil in positie blijft bestaan, vindt behalve in Theodoric's persoonlijke instelling, zijn oorzaak in het feit dat Odoacer en Theodoric het centrale bestuur van het Westromeinse Rijk hebben overgenomen, inclusief de Romeinse senaat "with its strong corporate tradition"⁶⁹). In die situatie is het niet verwonderlijk dat zij met grote voorzichtigheid te werk gaan en veel van de oude instellingen handhaven.

Binnen de senaat is overigens een groepering aanwijsbaar die de gebeurtenissen van 476 wel degelijk als diep ingrijpend heeft ervaren. Deze groep voelt noch voor de Germaanse overheersers, noch voor Constantinopel. Het streven blijft gericht op het herstel van de oude toestand: een eigen keizer voor het Westen⁷⁰). Hierdoor wordt dus ook het argument, dat de abdicatie van Romulus Augustulus aan de tijdgenoten geheel onopgemerkt is voorbijgegaan, aangetast. Al is "die epochale Bedeutung, die das Jahr 476 später erhalten sollte (...) in ihrer erster Formulierung nichts anderes als die Reflexion einer sehr begrenzten gesellschaftlichen Gruppierung"⁷¹).

We moeten dus vaststellen dat het jaar 476 *in staatkundig-politiek opzicht* wel degelijk betekenis heeft. Maar de betekenis is niet dat hier de Oudheid eindigt en de Middeleeuwen beginnen. Zelfs indien men bereid is het staatkundig-politieke aspect van doorslaggevend gewicht te achten is het niet korrekt om op dit moment de Middeleeuwen al te laten beginnen: " von keiner der ostgermanischen Staatengründungen, die das Erbe des römischen Reich im Westen zunächst antraten, führt eine kontinuierliche Linie zum politischen Bild des europäischen Mittelalters; sie alle wuchsen und vergingen wieder in der spätantiken Umwelt"⁷²).

Wel kan er in dit geval gesproken worden van ondergang: " de Ondergang van het Westromeinse Rijk". De laatste gebieden in het Westen die nog Romeins waren zijn voor het Imperium verloren gegaan.

Wat zijn nu de oorzaken voor deze ondergang?

Een van de vele antwoorden op deze vraag is dat van N.H. Baynes⁷³). Hij is een specialist op het gebied van de Byzantijnse geschiedenis en als zodanig op zoek naar " the *differentia* wch distinguishes the history of the Western provinces from that of the *partes orientales*"⁷⁴). Vele factoren die als verklaring voor de val van het Westromeinse Rijk zijn aangevoerd gelden in even sterke mate voor het Oosten zonder dat dát ten onder gaat. Bij dergelijke factoren is dus geen sprake van *differentia*. Het verschil is volgens Baynes hierin gelegen dat het Westen voortdurend geteisterd wordt door invallen van de

Germanen terwijl het Oosten daarvan in veel mindere mate te lijden heeft: " the *differentia* wch distinguishes the situation in the East of the Empire is in my judgement that, while the Danubian provinces were continuously ravaged, Asia Minor was for the most part untroubled by invasions: Asia Minor remained as I have said a reservoir alike of men and money. It was this reservoir which the West lacked"⁷⁵), doordat de een na de ander de westelijke provincies in handen waren gevallen van de Oostgermaanse stammen. Genuanceerder is de verklaring die Jones geeft⁷⁶). In eerste aanleg sluit hij aan bij de visie van Baynes. Ook voor hem ligt de voornaamste oorzaak voor de val van het Westen niet in interne factoren maar in het feit dat het meer van de invallen had te lijden dan het Oosten⁷⁷). Maar hij ziet bijkomende factoren waardoor het Westen minder goed dan het Oosten in staat was weerstand te bieden aan de invallers van buiten het Rijk. Vermoedelijk waren de westelijke gebieden armer aan mankracht. Dit is waarschijnlijk een van de redenen waarom het Westen voor zijn leger meer gebruik maakte van Barbaren, waarop het in de vijfde eeuw vrijwel uitsluitend kwam te steunen. Deze barbaarse eenheden moesten als gevolg van de slechte financiële situatie van het Westen betaald worden in land in plaats van geld.

Oorzaak voor de financiële moeilijkheden is - naast de verwoesting en inname door de Barbaren van juist die provincies die het meeste opbrachten, met name Africa, - de afwijkende sociale structuur van het Westen t.o.v. het Oosten. In het Westen schijnt een grotere concentratie van land in handen van enkele rijken te zijn geweest, terwijl in het Oosten de kleine boer in veel sterkere mate bleef bestaan. Op deze manier verdwijnt in het Westen een groot deel van de grondopbrengst in de vorm van pacht, waardoor er voor de staat minder overblijft. Dit wordt nog verergerd doordat deze grote landeigenaren uitermate invloedrijk zijn en daardoor meer in de gelegenheid om hun verplichtingen te ontduiken⁷⁸).

Dit economische overwicht van de grootgrondbezitters heeft zijn parallel in het staatsbestuur. Vanaf Constantijn gaan de grote senatoriale families weer de belangrijkste ambten bekleden. In het Oosten worden deze functies echter vervuld door mannen van betrekkelijk lage afkomst.

Dit verschil in sociaal-economische structuur van het Rijk vindt zijn oorzaak in het feit dat de adel in het Westen een veel lagere voorgeschiedenis heeft. De adel in het Oosten ontstaat pas bij de stichting van Constantinopel. Daardoor heeft het Westen in het proces van land- en machtsconcentratie in handen van de adel een aanzienlijke voorsprong⁷⁹). Uiteindelijk dus in deze visies een grote rol voor de Germaanse invallers⁸⁰). Maar tegelijkertijd zien we dat ook aan Romeinse kant de Germanen een belangrijke functie hebben. Dit verschijnsel heeft zijn wortels al ver in het verleden⁸¹).

Het leger zoals dat door keizer Augustus rond het begin van onze jaartelling geschapen wordt is een beroepsleger dat in de praktijk uit vrijwilligers gerecruteerd wordt (een leger van dienstplichtingen was vanwege de verafgelegen grenzen en de daardoor vereiste lange dienstdtijd niet goed mogelijk). Een voorwaarde om in de legioenen te mogen dienen was het bezit van het Romeinse burgerrecht: in Augustus' visie zou het leger geheel uit Italianen moeten bestaan. In de praktijk blijkt dat niet het geval. Dit hangt samen met de autoritaire structuur van het Principaat, waardoor de gewone Romein niet gestimuleerd maar eerder afgeremd wordt zich met staatszaken in te laten. Dit verhindert ook dat er iets als patriottisme ontstaat. Veeleer wordt het bezit van het Romeinse burgerrecht beschouwd als vrijstellend van militaire dienst. Het zou dus een onmogelijkheid geweest zijn om het Romeinse leger - een groot leger naar antieke maatstaven - uitsluitend op peil te houden met mannen die het Romeinse burgerrecht al bezaten. Toch lukt het in de

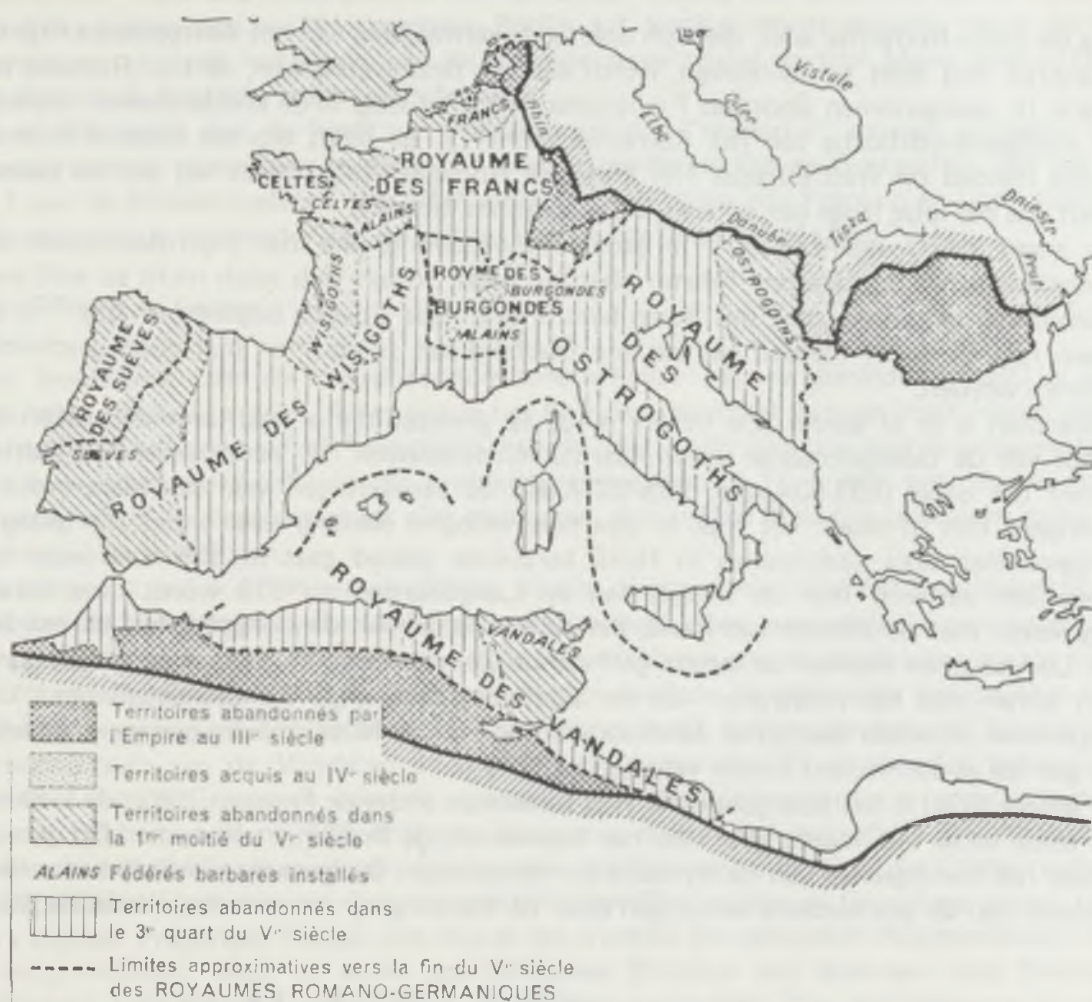
eerste en tweede eeuw om het leger in stand te houden. Maar de soldaten zijn voor een groot deel bewoners van de provincies. De burgerrechtsbepaling wordt daardoor in de praktijk zo aangepast, dat zij die het burgerrecht nog niet hebben dit bij de legioenen krijgen wanneer zij in dienst treden, bij de hulptroepen na vervulling van de dienstdtijd. Het burgerrecht gaat zo fungeren als dé trekpleister voor de werving van de recruten: het is een begeerd object voor de provincialen en het leger is feitelijk de enige weg om het te verkrijgen.

Het gevolg van het hierdoor stijgende aantal burgers is echter dat het reservoir waaruit de soldaten voortkomen steeds kleiner wordt en meer en meer naar de periferie van het Rijk - de minst geromaniseerde gebieden! - verschuift. De climax van deze ontwikkeling wordt bereikt in 212, wanneer keizer Caracalla het Romeinse burgerrecht geeft aan alle inwoners van het Rijk. Omdat nu het grote lokmiddel is verdwenen - én omdat de bevolking in deze tijd terugloopt - is men steeds meer genoodzaakt recruten buiten het Rijk te werven⁸²). Hierbij zijn het in eerste instantie Westgermaanse volken, vooral Franken en Alemannen, die op de voorgrond treden⁸³). Al rond het midden van de derde eeuw, tijdens de anarchie, worden Frankische en Alemannische hulptroepen gebruikt om de invallende Barbaren te bestrijden. Het verschijnsel van Germaanse troepen in het Romeinse leger neemt zijn grote vlucht onder Diocletianus, Constantijn en hun opvolgers. Barbaren doen niet alleen dienst in de grenslegers, maar zijn ook in de keurkorpsen van het Rijk al vroeg te vinden. Ook bereiken Barbaren hoge rangen in het leger. Het eerst zijn hier de Alemannen te vinden: in het midden van de vierde eeuw bekleedt de Aleman Agilo de positie van tweede opperbevelhebber. De grote rol van de Franken valt na die van de Alemannen, maar zij komen nóg hoger: een aantal van hen brengt het, in de laatste dertig jaar van de 4e eeuw, tot consul, welke positie nog steeds geldt als het hoogste wat iemand bereiken kan. Ook kan aangetoond worden dat er nauwe relaties bestonden tussen deze vooraanstaande Franken en vertegenwoordigers van de Romeinse senatoriale adel. De band die hen daarbij verenigt is de aanhang aan de oude heidense goden.

Hierdoor wordt dus geïllustreerd hoe lang de infiltratie van Germanen in het Romeinse Imperium al bezig is, niet alleen in het leger, maar ook in de politiek. Mannen als Ricimer hebben al verre voorgangers!

Na deze uitweiding over de oorzaken voor de politieke ondergang van het Romeinse Rijk keren wij terug tot ons uitgangspunt. We zagen al dat het niet mogelijk is het jaar 476 te beschouwen als grensjaar tussen Oudheid en Middeleeuwen. Dit wordt verder geïllustreerd wanneer we de Germaanse staten nader bekijken⁸⁴). Deze vormen "ein Staatstyp sui generis, der sich sowohl von den früheren als auch den späteren Verhältnissen in diesem Raum abhebt"⁸⁵). De gemeenschappelijke kenmerken overheersen: in alle staten bestaat een " dualistischer Staatsaufbau " van een betrekkelijk kleine groep Germanen tegenover de inheemse Romeinse bevolking, welke dualisme " nur in der monarchischen Spitze überwunden wird ". Karakteristiek is ook de principiële scheiding in geloof en recht tussen Katholieke Romeinen en Ariaanse⁸⁶) Germanen⁸⁷). De hele periode van de Oostgermaanse staten moet dus als een eenheid worden gezien. Wanneer we nu aan de oude opvatting van 476 als grens tussen Oudheid en Middeleeuwen zouden vasthouden zou dit " die in sich zusammenhängende Geschichte der Ostgermanenstaaten ohne jede sachliche Begründung in einen antiken und einen mittelalterlichen Teil zerlegen "⁸⁸). Het jaar 476 heeft hier dus geen enkele functie.

De vraag is nu of we deze één geheel vormende episode van de Oostgermaanse staten nog tot de voorafgaande periode moeten rekenen of al tot de volgende, met andere woorden, tot late Oudheid of Middeleeuwen.

West-Europa aan het einde van de vijfde eeuw: De Germaanse Koninkrijken

Stroheker wijst er op dat de bestuursstructuur Romeins blijft: "ihre Grundlage blieb die civitas mit der spätrömischen Stadt als Zentrum". De bestuursambtenaren komen onder de Germaanse koningen voor een groot deel uit dezelfde sociale lagen als onder de Romeinse keizers. Ook economie en cultuur (over deze beide later meer) blijven geheel laat-Romeins⁸⁹).

De Romeins - Germaanse koninkrijken moeten gezien worden als de voltooiing van de centrifugale tendenzen die al in het laat-Romeinse Rijk zichtbaar waren, maar zonder het optreden van de Germanen nooit zover zouden zijn gekomen⁹⁰).

Staatkundig gezien vallen de Germaanse staten grotendeels samen met die gebieden waarin al eerder een zelfstandige ontwikkeling was ontstaan.

Ook in het *Recht* valt dit proces waar te nemen: al in laat-Romeinse tijd was er een scheiding aan het groeien tussen het klassieke juristenrecht en een vereenvoudigder vorm, het zogenaamde vulgaire recht. Terwijl nu het Oosten terugkeert naar het klassieke recht, dat onder Justinianus in het Corpus Iuris zijn bekroning krijgt, wordt in het Westen de ontwikkeling in vulgaire richting door de Germanen versterkt: de eerste Germaanse Codices putten hoofdzakelijk uit het vulgaire recht. Het initiatief voor deze codificering lag bij de Germaanse koning, de feitelijke samenstelling bij diens Gallo-Romeinse juristen.

Via de Gallo-Romeinse adel, die zich ook na de verdwijning van het Westgotische Rijk uit Frankrijk nog weet te handhaven, wordt één van deze wetboeken, de Lex Romana van Alaric II, overgenomen door het Frankische Rijk. Tot diep in de Middeleeuwen blijft dit de standaardcodificatie van het Romeinse recht⁹¹). Zo heeft dus het *vulgaire* recht de eerste invloed op West-Europa. Het klassieke Romeinse recht zoals wij dat nu kennen heeft ons pas later langs een omweg, via Byzantium, bereikt.

Zo staan de Oostgermanen " in jener Entwicklung, die zur Eigenständigkeit des abendländischen Mittelalters führte: aber sie selbst lösten sich noch nicht so weit vom spätantiken Unterbau, dasz mit ihnen bereits eine neue Epoche begonnen hätte"⁹²). Zij staan nog zo onder invloed van de late Oudheid dat zij daarvan niet goed gescheiden kunnen worden.

Bovendien is er al eerder (zie boven, p.13) op gewezen dat er geen ononderbroken lijn loopt van de Oostgermaanse staten naar de Middeleeuwen⁹³): Vandalen en Oostgothen vallen ten offer (533-534, resp. 535-553) aan de veroveringen van Justinianus, die er overigens niet in slaagt het Rijk in zijn hele vroegere omvang weer onder zijn gezag te krijgen. Het door Justinianus in Italië heroverde gebied gaat in 568 weer voor het Imperium verloren met de invasie van de Longobarden. In 572 wordt deze invasie afgesloten met de inname van Pavia, dat de hoofdstad van de Longobarden zal worden. De Longobarden vormen de laatste golf van de Germaanse volksverhuizingen. Hun komst valt samen met het verdwijnen van de laatste nog resterende Germaanse staatjes " und bezeichnet ziemlich das achte Jahrhundert und mit verhältnismäßig geringen Veränderungen bis in die Neuzeit hinein erhalten hat"⁹⁴).

Al eerder (534) is het Bourgondische Rijk bezweken onder de Franken, die in de loop van de zesde eeuw hun macht over heel het tegenwoordige Frankrijk uitbreiden. Dit gebeurt onder het koningschap van de dynastie der Merovingen. Dit geslacht wordt in het verdere verloop van de geschiedenis vervangen door de Karolingen, uit welk huis Karel de Grote

West-Europa omstreeks 600

voortkomt. Voor ons onderwerp is het hierbij van belang vast te stellen dat de *formele* overgang plaatsvindt in 751, wanneer Pepijn tot koning wordt gezalfd, maar dat de Karolingen al sinds het begin van de zevende eeuw onder de titel *Maior domus Dux Francorum* de feitelijke macht uitoefenen.

Rond 600 heeft dus de kaart van West-Europa zijn "moderne" aanzien gekregen. De Oostgermaanse staten zijn verdwenen - met uitzondering van de Westgothen, die pas in 711 aan de Mohammedanen ten offer vallen. In hun plaats zijn Franken en Longobarden gekomen, die al veel verder van de cultuur van de late Oudheid af staan ⁹⁵).

Economisch en Sociaal

Het beschrijven van de sociaal-economische situatie van de periode na 300 is een uitermate hachelijke zaak. Allereerst is het bronnen-materiaal in hoge mate inadekwaat. Verder gaat het om een zeer complexe materie. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat van eenstemmigheid over dit probleem geen sprake is ⁹⁶). Met het oog op deze situatie wil ik in deze paragraaf niet meer doen dan enkele voor ons probleem saillante punten naar voren halen.

We hebben al gezien dat Pirenne's stelling, als zou de economie vanaf het Principaat tot de tijd van de Merovingen eenzelfde karakter blijven behouden, waarschijnlijk niet houdbaar is. Lambrechts heeft er op gewezen dat de verwoestingen van de derde eeuw vooral voor de handel ingrijpende gevolgen hebben gehad, waardoor de economie wel degelijk van karakter is veranderd ⁹⁷). In een later stadium, zo heeft Baynes aangetoond, hebben de strooptochten van de Vandalen ernstige schade aangericht ⁹⁸). Anderzijds hebben de invallen van de Germanen voor de economie niet die betekenis die ze op staatkundig terrein hebben: ook na 476 blijft de economie structureel hetzelfde. "Auch in den politisch selbständig gewordenen Staatswesen der Germanen bestand die Geldwirtschaft spätrömischer Herkunft mit dem konstantinischen Goldsolidus als Grundlage weiter, und ihre eigenen Prägungen hielten sich eng an das Vorbild der römischen Reichsmünzen. Der Groszgrundbesitz blieb in seiner spätrömischen Struktur mit Kolonen- und Sklavenwirtschaft beherrschend, selbst wenn die Herren wechselten. Dies gilt nicht nur für das ostgotische Italien, wo die vorgefundenen Einrichtungen bewusst konserviert wurden, sondern auch für die anderen Ostgermanenreiche einschliesslich des vandalischen Nordafrikas. Bei den Vandalen - und nur hier - kam es zwar durch die teilweise Verdrängung der einheimischen Grundbesitzer zu einer bedeutenderen sozialen Umschichtung, doch selbst dadurch wurde die Kontinuität der Wirtschaftsformen nicht in Frage gestellt. Für die Westgoten und die Burgunder, die sich in Südgallien ursprünglich als kaiserliche Föderaten niederliessen, bezeugen die Quellen eindeutig, dass die landteilungen mit der provinzialrömischen Aristokratie auch nach der späteren politischen Trennung vom Imperium weder wirtschaftlich noch sozial einen Umsturz mit sich brachten. Der senatorische Adel dieser Gebiete blieb reich genug, um seine ererbte Stellung in dem aus der spätrömischen Zeit übernommenen Gesellschaftsaufbau zu behaupten, und die neuen germanischen Grundherren neben ihm bewirtschafteten ihre Güter in gleicher Weise wie ihre römischen Vorgänger" ⁹⁹).

Veeleer is de situatie zo, dat de Germanen terechtkomen in een proces van "Regression und Vereinfachung" dat al langer gaande is (vergelijk de ontwikkeling die in het recht plaatsvindt, zie boven p. 16). Op economisch terrein gaat dit proces in de richting van "erneute Verbreitung naturalwirtschaftlichen Formen neben dem fortbestehendern Geldverkehr" ¹⁰⁰). In een vroeg stadium zijn er dus al elementen te vinden van de

ontwikkeling naar een in hoofdzaak agrarische economie die Pirenne pas in de zevende eeuw wil laten beginnen. Een hoogst interessant aspect van deze tijd is het opkomen van feodale, of liever domaniale, tendensen ¹⁰¹).

Typisch voor het domaniale stelsel is de verdeling van een landgoed in een stuk land dat bestemd is voor de heer (de *demesne*) en afhankelijke percelen die door pachters ten eigen bate bebouwd worden (de *tenuren*). Voor een volledig domaniale structuur is deze verdeling van de grond op zichzelf nog niet voldoende: " In its developed medieval form the division of lands and buildings is no more than a base upon which is built a complex structure of social and economic ties and relationships" ¹⁰²). De pachters hebben bepaalde verplichtingen tegenover hun heer: zij moeten gedurende een bepaald aantal dagen werk verrichten op de *demesne* en zijn hun heer op gezette tijden geschenken verschuldigd. De heer van zijn kant heeft jurisdictie over zijn pachters.

Domaniale trekken zijn al heel vroeg aanwijsbaar in een bepaald deel van het Romeinse Rijk, nl. de provincie Africa (ongeveer het huidige Tunesië en de kuststrook ten Oosten daarvan). De daar liggende landerijen die persoonlijk domein van de keizer zijn vormen al in de tweede eeuw *demesnes avant la lettre*. De pachters van de omliggende percelen hebben de plicht gedurende zes dagen per jaar arbeid te verrichten op de *demesne*. (Hierbij moet worden aangetekend dat het principe van gedwongen arbeid als zodanig de Romeinse wereld vertrouwd was: in de stichtingswetten van Romeinse *coloniae* uit de eerste eeuw vóór Chr. komt al de bepaling voor dat plaatselijke landeigenaren verplicht zijn werk te verrichten aan de fortificaties van de stad. Nieuw is in het geval van Africa alleen dat het werk nu op het land van het hoofdgebouw verricht moet worden. De oorzaak hiervan is waarschijnlijk dat deze landerijen keizerlijk domein waren en niet tot het territorium van een stad behoorden, zodat werk aan de stadsversterkingen niet mogelijk was. Het werk op het land is dan min of meer een "vervangingsmiddel" ¹⁰³).

Van giften - die in de volledig ontwikkelde domaniale structuur meestal uit eetbare waar bestaan - is hier nog geen sprake. Giften treffen we voor het eerst aan in de vierde eeuw. Ze hebben dan nog geen verplicht karakter. In de zesde eeuw echter blijken ze hard op weg te zijn dat verplichte karakter te krijgen.

Tenslotte de jurisdictie. Als wettelijk erkende instelling is jurisdictie van een grootgrondbezitter over zijn pachters zeker niet Romeins. Maar wettelijke erkenning loopt veelal op de feitelijke ontwikkeling achter. We kunnen dus aannemen dat de *de facto* uitbreiding van juridische macht al eerder heeft plaats gevonden, waarbij de weg als volgt denkbaar zou zijn:

In de keizertijd bestond de neiging om bepaalde personen jurisdictie te geven voor een specifieke taak. Zo lijkt het voor de hand te liggen om de rechtspraak over de keizerlijke domeinen in Africa in handen te leggen van de *procuratoren* die het beheer over deze landerijen hebben. Een volgend stadium in de ontwikkeling wordt bereikt wanneer keizerlijke funktionarissen tevens landbezitters zijn ¹⁰⁴). Doot dit samengaan van twee kwaliteiten, die van landbezitter en funktionaris, vervagen de grenzen: maar al te gemakkelijk ontstaat de gedachte dat een funktionaris die recht spreekt dit doet in zijn kwaliteit van landheer. Zo is het mogelijk voor privépersonen om - zij het niet wettig - rechterlijke bevoegdheden te usurperen ¹⁰⁵). Het tegengaan van deze praktijken wordt bemoeilijkt door de afbrokkeling van het centrale gezag en de neiging tot zelfstandigheid van de provincies ¹⁰⁶). Na de vestiging van de Germaanse koninkrijken op Gallische gebied vinden we dan deze juridische bevoegdheden wettelijk erkend ¹⁰⁷). (Afgezien van de juridische macht neemt trouwens ook de algemene macht van de grootgrondbezitters over hun pachters toe. Een sprekende illustratie hiervan is het voorval dat bij het

binnendringen van de Westgothen de grote landheren in staat zijn met eigen *coloni* regulare legers op de been te brengen ¹⁰⁸). Het is dus frappant om te zien hoe vroeg al symptomen te vinden zijn van een instelling die algemeen als middeleeuws ervaren wordt ¹⁰⁹). Wel is Africa enigzins een uitzonderlijk geval dat verklaard moet worden uit de vele persoonlijke bezittingen die de keizer in deze provincie bezat. Ook verder voltrekt de ontwikkeling zich niet voor alle gebieden in eenzelfde tempo. Maar in het algemeen zijn vanaf de vierde eeuw - dus vrijwel direkt na de anarchie - domaniale trekken in toenemende mate te bespeuren. Er is hier dus sprake van een geleidelijke, continue, evolutie waarin de Germanen hoogstens de rol spelen het proces dat al op gang is te versnellen. De grootgrondbezitters waarvan hierboven sprake was behoren alle tot de senatoriale adel. Deze klasse vormt in deze periode een niet te verwaarlozen element ¹¹⁰).

In de laatste jaren van het Principaat was de senaat als macht in de staat meer en meer teruggedrongen. Tijdens de anarchie bereikt deze ontwikkeling zijn hoogtepunt. Diocletianus zet de lijn voort: senatoren worden systematisch uitgesloten van een aandeel in het staatsbestuur. Voor de Gallische adel betekent deze periode een breuk: vrijwel geen van de latere senatoren kan zijn stamboom reëel verder terugvoeren dan het begin van de vierde eeuw.

Onder Constantijn verandert de politiek echter: de hoge ambten worden weer gereserveerd voor senatoren, die daarmee een toenemende politieke invloed krijgen ¹¹¹). Senatoriale status wordt in deze tijd op twee manieren verkregen: via de bekleding van een ambt dat recht geeft op een zetel in de senaat en langs erfelijke weg ¹¹²). Dit laatste staat in tegenstelling tot de situatie onder Republiek en Principaat, toen men senator werd door werkelijk een plaats in de senaat te bezetten. Nu ontstaan ook twee soorten senatoren: zij die functies in rijksdienst vervullen en zij die zich geheel op hun eigen landbezit concentreren en zich nooit in Rome laten zien.

De landerijen van de Gallische adel zijn sterk in Zuid-Gallië geconcentreerd, vooral na het begin van de invallen der Germanen in de vijfde eeuw. Dan zien we ook een tegenstelling tussen Gallische en Italiaanse adel: Gallië voelt zich door het centrale gezag verwaarloosd en streeft er enerzijds naar zichzelf te beschermen, wat met separatistische neigingen gepaard gaat, anderzijds om de oude invloed van Galliërs in rijksdienst weer te herwinnen. Het keizerschap van Avitus (455 - 456) is de kortstondige bekroning van dit streven. Daarna overheerst het verlangen naar een zelfstandige positie ¹¹³).

In de laatste jaren voor het uiteenvallen van het Westelijke Rijk bereikt de Gallische adel als stand zijn grootste geslotenheid, terwijl binnen deze gesloten groep een twaalfstal families het machtigst is, zij vormen de *illustres*.

Drie dingen staan hoog op de waardenschaal van de Gallische senatoren: adellijke afkomst, rijkdom en ontwikkeling. De adel voelt zich de hoeder van de Romeinse tradities, en dit gevoel wordt na de komst van de Germanen alleen maar versterkt.

Voor politiek heeft de adel in het algemeen geen oog. Men acht zich ver verheven boven de Germanen, wier komst trouwens in het algemeen weinig ingrijpt in het leven van de gemiddelde senator: wel moet er wat land aan de Germaanse overwinnaars worden afgestaan, maar het landbezit is in doorsnee groot genoeg om dat verlies op te vangen. Het economisch bestel bestaat ongewijzigd verder, de positie van de adel blijft onaangetast; eerder neemt hun macht over hun pachters nog toe (zie boven).

In het staatkundig leven blijven de senatoren onder de Germaanse heersers hun rol spelen (zie boven, p.16), maar terzelfdertijd zet een al eerder begonnen machtsontplooiing in andere richting door: vanaf het einde van de vijfde eeuw gaat de Gallische adel zich, als

compensatie voor de toch onvermijdelijk dalende politieke invloed,¹¹⁴) richten op de bezetting van bisschopszetels. Al snel komt het daarbij zover dat deze zetels door de diverse families als erfelijk bezit beschouwd worden.

Onder Westgothisch en Bourgondisch bewind blijft de adel, zoals gezegd, de conservator van de oude tradities. Zelf heeft hij een romaniserende invloed op zijn overheersers. Wanneer echter de Oostgermaanse koninkrijken in het begin van de zesde eeuw opgevolgd worden door de Merovingen, dragen Romeinse elementen wel in sterke mate bij aan de staatkundige opbouw van het Frankische Rijk, maar is de romanisering veel kleiner: de Franken blijven in contact met hun Germaanse achterban.

Voor de senatoren, nog steeds afstammelingen van de laat-Romeinse adel, verandert ook onder de Merovingen weinig: zij blijven grootgrondbezitters en wereldlijke en kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders. Alleen zijn zij nu niet meer juridisch onderscheiden van de Frankische adel. Het enige waardoor de Gallo-Romeinse aristocratie zich nog kan onderscheiden van zijn Frankische tegenhanger is zijn ontwikkeling. Maar ook deze is gedaald: de literatuur is hoofdzakelijk Christelijk, de klassieke letterkunde, die door de senatoren van de vierde en vijfde eeuw nog zo vlijtig was nagevolgd, is vrijwel onbekend geworden, de kennis van het Grieks is verdwenen. Maar nog steeds leeft het besef van de verbondenheid met het Romeinse verleden.

Het einde komt dan rond de overgang van de zesde naar de zevende eeuw met het volledig ophouden van de literatuur. Daarmee verdwijnt ook het ideaal van de ontwikkeling en de geestelijke band met het verleden. De Gallo-Romeinse adel onderscheidt zich in niets meer van zijn Frankische pendant. De scheppende krachten komen niet meer uit het Zuiden, maar uit het Noorden.

Een belangrijk element in de laat-Romeinse samenleving is nog niet aan de orde geweest: het *Christendom*.

Het Christelijk geloof speelt in het leven van de Middeleeuwen een buitengewoon belangrijke rol. Op grond daarvan willen sommigen het begin van de Middeleeuwen aan de hand van het Christendom bepalen. Als grens fungeert dan ofwel het jaar 313, waarin door het zogenaamde "Edict van Milaan" het Christendom als godsdienst getolereerd wordt, ofwel het jaar 324, waarin de alleenheerschappij over het Rijk in handen komt van Constantijn, onder wiens bestuur het Christendom een bevoorrechte positie verkrijgt.

Ontegenzeggelijk hebben we hier al vroeg te maken met een element dat typisch niet meer antiek, maar veeleer middeleeuws is. Maar toch is het de vraag of deze grensbepaling houdbaar is.

Al direkt moet worden vastgesteld dat het Christendom slechts één element is in het historische complex. Dat is een principieel punt. Maar zelfs als men over dit bezwaar heen zou willen stappen is het niet juist de Middeleeuwen vroeg in de vierde eeuw te laten beginnen. Dit wordt duidelijk wanneer we de ontwikkeling van het Christendom nader bekijken¹¹⁵).

Aan het begin van de vierde eeuw is de invloed van het Christendom nog te verwaarlozen. De verbreiding van het geloof in het Westen is ver achter bij het Oosten. Het Christendom is bovendien een essentieel urbane godsdienst: op het platteland - dat in het algemeen conservatief is - heeft het nog nauwelijks verbreiding gevonden. (En zelfs wanneer het daar eenmaal vaste voet heeft gekregen blijft zijn werking betrekkelijk gering: nog in veel later tijd blijkt op het platteland de oude heiden vaak slechts met een heel dun Christelijk vernis bedekt. Jones geeft daar sprekende voorbeelden van¹¹⁶). Ook is het Christendom nog vrijwel niet doorgedrongen in de hogere klassen, voor wie het Christelijk geloof maar weinig aantrekkelijks heeft: het is een religie die zijn aanhang hoofdzakelijk onder het

minder ontwikkelde volk vindt, met een literatuur die in het niet valt bij de klassieken. Bovendien is het Christen zijn onverenigbaar met het aanhangen van de oude godsdienst, waarvan de adel traditioneel de priesterschappen bekleedt.

De meeste volgelingen heeft het Christendom dus in de lagere stedelijke klassen, waarvan de invloed echter minimaal is. Meer invloed op de verbreiding had het leger kunnen hebben maar "what little evidence there is suggests rather that soldiers conformed more or less passively to the prevailing religion of the state whatever it might be for the time being"¹¹⁷). Toename van invloed van het Christendom is dus hoofdzakelijk afhankelijk van de verbreiding in de hogere lagen van de bevolking: de senatoriale stand. Van het grootste belang is nu de opbouw van deze stand.

Zoals boven al vermeld is een van de wegen om de status van senator te verkrijgen de bekleding van een ambt dat toegang geeft tot de senaat. Degenen die op deze manier senator worden - en daarmee tot de hoogste stand gaan behoren - komen in veel gevallen uit de middelste en lagere klassen van de bevolking, uit klassen dus die meer voor het nieuwe geloof openstaan dan de oude adel. Daarnaast blijft in Rome echter een sterke kern van oude adellijke families bestaan, veel meer dan het geval is in Constantinopel, waar een aristocratie op het moment van de stichting nog helemaal niet bestaat. Het gevolg van deze situatie is nu, dat in het Westen de heidense krachten tot het einde van de vierde eeuw veel sterker blijven dan in het Oosten - hoewel ook daar nog tot in de zesde eeuw heidenen zijn te vinden. Het komt in Rome in de laatste decennia van de vierde eeuw zelfs tot een heidense reaktiebeweging, waarbij de adel, in alliantie met de Frankische legeraanvoerders,¹¹⁸) zich inzet voor het behoud van de traditionele godsdienst maar uiteindelijk toch moet wijken voor keizer Theodosius die onder sterke druk staat van de bisschop van Milaan, Ambrosius.

Toch heeft over het geheel genomen het Christendom tegen het einde van de vierde eeuw ook in de hogere standen erkenning en invloed gekregen¹¹⁹). Dan zien we ook algemeen een tendens, die we al bij de Gallische adel ontmoet hebben: "if (a man) likes power he would soon discover that there was more power to be found in the Church than in the State"¹²⁰). Daardoor worden de beste krachten aan de staat onttrokken: in de kerk vinden we nu "almost all born rulers, rulers of a type which, with the exception of the scholarly emperor Julian, it was hard to find on the imperial throne"¹²¹). Of zoals Jones het stelt: "Too many men of character and ability devoted their lives to the church for the good health of the state. Despite his great work as bishop of Milan, one may reasonably doubt whether a man of Ambrose's commanding character and high principles would not have served mankind more effectively had he, following in his father's footsteps, become praetorian prefect"¹²²).

Op lager niveau zien we in deze tijd een vlucht uit de maatschappij die niet meer als erg aantrekkelijk ervaren wordt door de dwang die het hele leven beheerst. De mogelijkheid tot vlucht bieden de *kloosters*, die in de tweede helft van de vierde eeuw in het Westen opkomen. Wel wordt het klooster, wanneer het eenmaal een aan regels gebonden instelling is geworden, "a constructive force in society", maar "judged from the traditional point of view of the pagan society they were a subversive force"¹²³). Door het steeds meer in zwang komende celibaat dragen de kloosters bovendien bij tot een daling van het bevolkingscijfer¹²⁴).

Ook in de verhouding tot de Barbaren speelt het Christendom zijn rol. Door de afkeer van de maatschappij neemt de psychologische weerstand tegen de barbaren af. Dit verschijnsel treedt vooral op in het Westen, in het Oosten in veel mindere mate. Het merkwaardige is nu dat het Christendom zich bij de twee verschillende stromingen uitstekend weet aan te

passen. In het Oosten "the Church almost identified itself with the Roman State of Constantinople". In het Westen daarentegen "the Church inclined to accept collaboration with the barbarians and even replacement of the Roman authorities by barbarian leaders"¹²⁵).

Zo speelt het Christendom een rol in de verzwakking van de staat. De kerk was niet geïnteresseerd in het behoud van het Rijk: de *Civitas Dei* is belangrijker dan de *Civitas Terrena*¹²⁶).

III Cultureel

1. Literatuur¹²⁷).

Vanaf de tweede eeuw na Chr. verplaatst het zwaartepunt van de Latijnse literatuur zich: de traditionele literaire genres als het epos wijken voor een bloeiende juridische literatuur. De anarchie die in 235 losbreekt leidt tot de vrijwel volledige ineenstorting van de literatuur. Een bescheiden mate van continuïteit blijft slechts bestaan voor de grammatica en de historiografie, die geconserveerd worden door de rhetorenscholen, die de anarchie overleven.

De crisis heeft veel minder gevolgen voor de Griekse literatuur van de Christelijke letterkunde die sinds de tweede eeuw na Chr. in opkomst is. Deze laatste is in de derde eeuw overigens nog geen zelfstandige grootheid, maar "im wesentlichen aus der griechischen Patristik erwachsen und durch sie bedingt"¹²⁸). Ze berust "auf gänzlich anderen Gegebenheiten als die heidnische Tradition und ihre vornehmsten Ursprungsbedingungen, der Glaube, der Kult, die griechische Patristik wurden von der Krise des Reiches nicht betroffen"¹²⁹). Vanaf het begin van de derde eeuw tot het midden van de vierde eeuw neemt zij voortdurend in betekenis toe.

De niet-Christelijke literatuur komt onder Diocletianus weer enigszins tot leven, waarbij ze vooral steunt op de rhetorenscholen. In de tweede helft van de vierde eeuw krijgen deze scholen hulp van hun leerlingen, de heidense vertegenwoordigers van de aristocratie van Rome. Er ontstaat een reactie tegen het opdringende Christendom (zie boven, p.22). Men streeft er daarbij naar "den kultischen Status quo aufrechtzuerhalten oder wiederherzustellen, was etwa zur Zeit Julians (± 360) gegolten hat"¹³⁰). Uit deze reactie komen de beste produkten van de niet-Christelijke literatuur voort.

In dezelfde tijd, en in de konfrontatie met het heidendom, bereikt ook de Christelijke letterkunde haar hoogtepunt. Daarbij is het streven er op gericht alle genres van de traditionele literatuur met een Christelijke inhoud te vullen.

Met het verder opdringen van het Christendom, vooral nadat in 391 het heidendom officieel is verboden, ontstaat in het begin van de vijfde eeuw uit de konfrontatie een integratie: een mengliteratuur van antieke en Christelijke elementen¹³¹).

Hierna begint een geleidelijk verval, dat in de verschillende delen van het Rijk op verschillende tijdstippen uitloopt op het geheel verdwijnen van de literatuur: het eerst, in de loop van de zesde eeuw, in Agrica, waarna omstreeks 600 Gallië volgt (zie ook boven, p. 242). In het Westgothische Spanje heerst juist dan de grootste bloei, maar wanneer de Arabieren hier rond 700 binnenvallen is de literatuur alweer verdwenen. In geheel West-Europa heerst dan een onvoorstelbare geestelijke woestenij, waarin alleen de kloosters de continuïteit nog enigszins weten te bewaren¹³²).

2. Kunst¹³³)

Ongeveer met de regering van Diocletianus vinden er veranderingen in de kunst plaats. Deze manifesteren zich vooral in het reliëf en de portretsculptuur: in plaats van het streven naar natuurgetrouwe weergave komen nu archaische trekken naar voren. De architectuur gaat in deze tijd nog meer dan tevoren de eerste plaats innemen. Schilderkunst en mozaïek worden daaraan dienstbaar.

Bij al deze veranderingen moeten wel in het oog gehouden worden " dasz die konstantinische Kunst mit der vorangehenden so eng zusammenhängt, dasz sie nicht durch einen tiefen Einschnitt vor ihr getrennt werden kann"¹³⁴).

Het jaar 476 is voor de kunst geheel zonder betekenis: zowel de kunst van de Oostgothen als de kunst van Ravenna, uit de tijd van Justinianus, vormen één geheel met de kunst uit de jaren vóór de val van het Rijk. Van een caesuur kan in het Westen pas gesproken worden met de inval van de Longobarden. Twee eeuwen scheiden dan de Oudheid van de Middeleeuwen. " Erst dies ist die Zeit der Krisis, in der Verfall und neuer Beginn sich miteinander verflechten"¹³⁵).

De kunst van de periode ± 300 - ± 550 is een zelfstandig geheel, maar heeft nog sterke banden met het verleden: "die Spätantike bereitet sich seit langem vor und die Antike lebt in der Form von Renaissancen lange nach"¹³⁶). Binnen deze eenheid is het wel mogelijk een fasering aan te brengen: aan het begin en einde staat een periode van bloei, waarvan de eerste overwegend Romeins van karakter is, de tweede overwegend Grieks (de Hagia Sophia). Verder kan er rond 400 een incisie gemaakt worden met het verdwijnen van het sarkofaagrelief en de opbloei van "Kleinkunst in Miniatur und Elfenbeinreliefs"¹³⁷).

In deze ruim tweeënhalve eeuw zien we ook een toename van de stroom van kunstelementen van buiten het Rijk. Hun invloed blijft echter marginaal: "die neu einströmenden Elemente wurden romanisiert oder gräzisiert"¹³⁸).

Conclusie

Bovenstaande rondgang over de verschillende historische terreinen, hoe summier ook, maakt duidelijk dat het niet mogelijk is tot één jaartal te komen waarop voor alle gebieden de grens tussen Oudheid en Middeleeuwen geplaatst kan worden. Gezien de complexiteit van het geschiedgebeuren is dit eigenlijk nauwelijks verrassend te noemen. Geen algemeen geldend jaartal dus, maar wat dan wel ? Hiervoor moeten we de behandelde gebieden nog eens overzien.

Het duidelijkste beeld biedt de culturele sector. Het blijkt dat we voor de literatuur te maken hebben met een ononderbroken, uniform, tijdperk dat valt tussen een welhaast literatuurloze periode van twee generaties in de derde eeuw en een van vier generaties in de zevende eeuw. De invallen van de Germanen zijn hier geheel zonder betekenis¹³⁹). Het karakter van de letterkunde wijkt wezenlijk af van de literatuur van Republiek en Principaat. De eerste plaats wordt nu ingenomen door het geloof, niet meer door staat, recht en politiek: "Die christliche Literatur dominiert; sie ist die treibende Kraft und provoziert im 4. Jahrhundert eine heidnische "Renaissance". Dieser (...) Bewegung kommt es kaum mehr als den Christen auf die Erneuerung einer bestimmten Staatsidee an; es geht ihr vielmehr hauptsächlich um geistige Werte, um eine kulturelle Tradition, um die Literatur der Vergangenheit, die man in neuplatonisch-mystischer Stimmung einer religiösen Offenbarung gleich verehrt. Aus dem Kampf der Christen und Heiden, aus den

Een Christelijke sarcofaag uit de vierde eeuw

starren Fronten des 4. Jahrhunderts resultiert in der folgenden Zeit eine christlichheidnische Mischliteratur; dasz man somit zum ersten Male einen antik-christlichen Dualismus praktizierte, verleiht der Epoche ihre für die gesamte abendländische Kontinuität bedeutsame Signatur"¹⁴⁰). Op grond van dit karakter zou Fuhrmann, als hij gedwongen was vast te houden aan de tweedeling Oudheid - Middeleeuwen, deze periode willen zien als al behorend tot de Middeleeuwen, althans niet meer antiek.

Precies andersom ligt het voor de kunst. Ook daar hebben we te maken met een gesloten eenheid tussen ± 300 en ± 600 . Maar hier wordt door Rodenwaldt juist het antieke karakter benadrukt.

Sociaal gezien blijkt de situatie overeenkomstig. Voor de *Gallische adel* is de anarchie een breuk geweest. De aristocratie die daarna ontstaat handhaaft zich tot de zevende eeuw om daarna geheel in de Frankische adel op te gaan. Het *Christendom* maakt sinds de vierde eeuw een grote ontwikkeling door. Maar deze is niet continu: het blijkt dat in de loop van de achtste eeuw een nieuwe missionaire golf moet uitgaan van Ierland en Schotland. Het Christendom op het vasteland is in de loop van de zevende eeuw krachteloos geworden: "Le clergé de Gaule est devenue trop incapable et trop corrompu pour qu'on puisse lui confier une entreprise de conversion hérissée de difficultés"¹⁴¹). Het peil van de geestelijkheid is bedenkelijk laag. Slechts de kloosters weten hier - net als in de literatuur - de continuïteit nog enigszins te bewaren¹⁴²).

Tussen de derde en de zevende eeuw valt ook de overgang van de eenheid van het Rijk, typisch kenmerk voor de Oudheid, naar de verschillende zelfstandige koninkrijken, typerend voor de Middeleeuwen. We zagen daarbij dat de eerste fase, de periode van de Oostgermaanse vorstendommen cultureel, bestuurlijk en economisch nog bij de voorafgaande tijd gerekend moet worden. De breuk met het verleden voltrekt zich pas met de ondergang van deze staten.

De aanwijzingen gaan dus in de richting van een overgangperiode van betrekkelijk beperkte omvang. Het begin hiervan kan geplaatst worden aan het eind van de derde eeuw. De voorafgaande jaren van anarchie hebben diep ingegrepen, waardoor de tijd na 285 een ander gezicht toont dan die vóór 235. Het einde van de periode, waarvoor de term "late Oudheid" niet ongebruikelijk is, valt minder scherp te bepalen. Dit is te verklaren uit de al eerder genoemde neiging van de verschillende delen van het Romeinse Rijk om een zelfstandig leven te gaan leiden, welke neiging nog wordt versterkt nadat de staatkundige eenheid in de loop van de vijfde eeuw definitief is verbroken. De veranderingen voltrekken zich daardoor in de afzonderlijke provincies in een verschillend tempo, maar tussen 550 en 650 is de late Oudheid op de meeste terreinen voorbij. (Een uitzondering moet gemaakt worden voor Spanje, waar de late Oudheid voortduurt tot het begin van de achtste eeuw). Dan beginnen de werkelijke "dark ages", een tijd van onrust en verwarring, vooral in Frankrijk, met zeer schaarse bronnen, ofwel, met Jones' woorden over de anarchie: "like a dark tunnel illumined from either end, and by rare and exiguous light wells in the interval"¹⁴³).

Een probleem biedt hierbij nog de economie. Duidelijk is dat het niet juist is om, zoals Pirenne doet, te stellen dat de economie zijn antieke karakter heeft behouden tot aan het optreden van de Islam waardoor de overgang van Merovingen naar Karolingen, van de "grand commerce" naar de puur agrarische maatschappij wordt veroorzaakt. De anarchie vormt ook hier een caesuur. Maar het einde is moeilijker te bepalen. Het blijkt dat al vóór de Merovingen de "Naturalwirtschaft" zich aan het verbreiden is naast de voortbestaande geldeconomie. De domaniale tendensen zijn daar een symptoom van. We hebben dus veel meer te maken met een langdurige ontwikkeling die uitloopt op het

agrarische stelsel van de Karolingen. Maar zelfs wanneer we in het oog houden dat voor de economie de grenzen het minst scherp getrokken kunnen worden, moeten we ons afvragen of het mogelijk is hier de grens ongeveer anderhalve eeuw later te leggen dan voor alle andere deelgebieden. Pirenne suggereert dat de ontwikkeling naar de agrarische maatschappij begint onder de Merovingen van het einde van de zesde eeuw¹⁴⁴). Dit is als zodanig niet juist. Maar zou het niet zo vertaald moeten worden dat als gevolg van de woelingen die in de zevende eeuw in het Frankische Rijk heersen de ontwikkeling die al aan de gang is versneld wordt?

Zo komen we dus uiteindelijk tot een overgangperiode die zich uitstrekt van 285 tot omstreeks 600. Het karakter ervan kan het beste omschreven worden als niet meer antiek maar nog niet middeleeuws. Dat wil niet zeggen dat het een periode is zonder eigen kleur. Die kleur wordt bepaald door het mengsel, in steeds andere verhoudingen, van antieke en middeleeuwse elementen dat karakteristiek is voor deze tijd. Aan het begin overheersen daarbij antieke kenmerken, maar al spoedig duiken de eerste middeleeuwse trekken op (denk aan Christendom en domaniale tendensen). Deze overheersen aan het einde, zonder dat de antieke karakters trekken echter verdwenen zijn (de kunst). Pas daarna, in de zevende eeuw, "setzte sich (...) auf dem Boden des Frankenreiches und im Longobardischen Italien allmählich vollends jener Zustand durch, den wir mit Recht als "mittelalterlich" empfinden"¹⁴⁵).

Op deze wijze komen er dus in plaats van één grens tussen Oudheid en Middeleeuwen twee grenzen. Maar wanneer we ons realiseren dat de driedeling Oudheid - Middeleeuwen - Nieuwe Tijd eigenlijk een kunstmatige konstruktie is hoeft dit ons verder niet te verontrusten. Doorslaggevend moet zijn dat een zelfstandige periode tussen Oudheid en Middeleeuwen meer met de feiten in overeenstemming is.

Het zal zijn opgevallen dat in dit onderzoek het woord *verval* zo veel mogelijk vermeden is. De reden daarvan ligt in de subjektiviteit van de term, die is voortgekomen uit het gezichtspunt van de Renaissancisten. In hun ogen was ieder afwijken van de klassieke norm een verval. Maar veeleer is er in de late Oudheid sprake van "a slow and gradual change, a shifting of values in the consciousness of men. What seemed to be all-important to a Greek of the Classical or Hellenistic period, or to an educated Roman of the time of the Republic and of the Early Empire, was no longer regarded as vital by the majority of men who lived in the late Roman Empire and the Early Middle Ages. They had their own notion of what was important and most of what was essential in the classical period among the constituent parts of ancient civilization was discarded by them as futile and often detrimental"¹⁴⁶). Het lijkt daarom korrekter om iedere periode in zijn eigen recht te zien en waardeoordelen zo veel mogelijk te vermijden. Zo wordt de Ondergang tot Overgang.

Noten:

Naar literatuur wordt in het algemeen verwezen met auteursnaam en jaartal van de uitgave waaruit geciteerd wordt of die het gemakkelijkste toegankelijk is. Voor de volledige titels zie men de literatuuropgave.

1. Dit artikel is voorgekomen uit een gedurende de cursus 1971-1972 geleide literatuur werkgroep voor tweedejaars historici. Hierdoor is het karakter van het onderzoek bepaald: doel was om op grond van secundaire bronnen tot een oordeel te komen over het aloude probleem van de grens tussen Oudheid en

- Middeleeuwen en lectuur aan te bieden voor hen die zich zelf in deze materie willen verdiepen. Dit laatste is de oorzaak van het kwistige gebruik van noten, citaten en verwijzingen.
2. Zie voor het bovenstaande H. Aubin, 1969, pp. 94-96; H. Pirenne, 1968(I), p.4; K.F. Stroheker, 1965(V), p. 280; M. Fuhrmann, 1967, pp. 56-58.
 3. Zie A. Momigliano, 1963, p. I; 1970, p. 404.
 4. Zie K.F. Stroheker, 1965(V), pp. 281-282.
 5. O. Seeck, 1897-1920, Band VI, pp. 379-380.
 6. Zie H. Aubin, 1969.
 7. Zie H. Aubin, 1969, pp. 96-100.
 8. Zie H. Aubin, 1969, p. 110.
 9. Zie K.F. Stroheker, 1965(V), p.282.
 10. Zie K.F. Stroheker, 1965(V), pp. 283-284.
 11. Zie A. von Gutschmid, 1969.
 12. Zie ook K.F. Stroheker, 1965(V), pp. 285-286.
 13. Pirenne heeft zijn ideeën voor het eerst geformuleerd in twee artikelen uit 1922 en 1923 Mahomet et Charlemagne (=Pirenne, 1958(I)), welke titel ook zijn samenvattende boek, posthuum verschenen in 1937, zou dragen (=Pirenne, 1937), en Un contraste économique. Mérovingiens et Carolingiens (=Pirenne, 1968 (II)).
 14. Pirenne, 1968(I), pp. 1-2, 5.
 15. Pirenne, 1968(I), p. 7; Pirenne, 1968 (II), pp. 12-15.
 16. Pirenne, 1968(II), p. 16.
 17. Pirenne, 1968(I), pp. 8-9.
 18. Pirenne, 1968(II), pp. 17-20.
 19. Pirenne, 1968(II), p. 9.
 20. Zie N.H. Baynes, 1929
 21. Baynes, 1929, p. 232.
 22. Baynes, 1929, p. 233.
 23. Zie Lambrechts, 1968.
 24. Lambrechts, 1968, pp. 35-36.
 25. Lambrechts, 1968, pp. 39-40.
 26. Lambrechts, 1968, pp. 41-42.
 27. Zie Lambrechts, 1965, pp. 4-5.
 28. Zie voor een uitgebreid literatuuroverzicht (tot± 1950) A. Riissing, 1968. Zie ook het overzicht bij K.F. Stroheker, 1965(V), pp. 292-298.
Van belang is verder A.F. Havighurst, *The Pirenne Thesis. Analysis Criticism and Revision*, Boston, 1958.
 29. Zie Dopsch, 1968. Dit is een korte samenvatting van Dopsch' grote werk (Dopsch 1923/24). Een andere, uitgebreide, samenvatting verscheen in 1932 onder de titel "Wirtschaft und Gesellschaft im frühen Mittelalter", *Tijdschrift voor Rechtsgechiedenis*, XI, 1932, 359-434.
 30. Dopsch, 1968, pp. 87-91.
 31. Dopsch, 1968, pp. 90-91.
 32. Dopsch, 1968, pp. 86-87.
 33. Zie P. Lambrechts, 1965.
 34. Lambrechts, 1965, pp. 7-8.
 35. Lambrechts, 1965, p. 13.
 36. Lambrechts, 1965, pp. 14-16.
 37. Lambrechts, 1965, p. 17.
 38. Dopsch, 1968, p. 100.
 39. Lambrechts, 1965, p. 13.
 40. H. Aubin, 1969, p. 96.
 41. Zie W.L. Westermann, 1915 en 1970.
 42. Westermann, 1915, p. 726; 1970, pp. 113-114.
 43. Voorbeelden van die laatste categorie in N.H. Baynes, 1943 en 1970.
 44. Voorbeelden van dergelijke artikelen in K. Christ, 1970.
 45. Zie Lambrecht, 1965.
 46. Lambrechts, 1965, p. 8.
 47. Zie A.H.M. Jones, 1964, p. 23; 1966, p.14.
 48. Zie voor details Jones, 1964, pp. 42-47; Jones, 1966, pp. 30-32.
Zie ook R. Rémondon, 1964, pp. 123-125.

49. Jones, 1964, p. 41; Jones, 1966, p. 29.
50. Jones, 1964, p. 83; zie ook Jones, 1966, p. 49.
51. Zie M.A. Wes, 1967, hoofdstuk I.
52. Zie J.B. Bury, 1958, p. 17; Jones, 1966, p. 274.
53. Jones, 1966, p. 126.
54. Zie voor de nu volgende gebeurtenissen P. Riché, 1953; L. Musset, 1965; Jones, 1966 74-81, 87-92.
55. Zie Rémondon, 1964, p. 191.
Jones, 1966, p. 77; Riché, 1953, p. 43-44.
Zie K.F. Stroheker, 1965(III), p. 95, 98.
58. Zie voor een gedetailleerd overzicht van de gebeurtenissen K.F. Stroheker, 1965(III). Voor een behandeling van deze jaren met nadruk op de interne politieke verhoudingen in Rome zie M.A. Wes, 1967, hoofdstuk V.
59. Stroheker, 1965 (III), p. 90.
60. Stroheker, 1965(III), p. 88, 93, 96. Een interressant licht op de achtergrond van de vijandschap tussen Ricimer en de Vandaal Geiseric werpt M.A. Wes, 1967, pp. 137-138.
61. Stroheker, 1965(III), pp. 98-99.
62. Zie A. van Gutschmid, 1969.
63. Gutschmid, 1969, p. 3.
64. Gutschmid, 1969, p. 5.
65. Zie Th. Mommsen, 1910; K.F. Stroheker, 1965(III), pp. 99: "Inzwischen hatte Konstantinopel aber auch gegenüber Odoaker längst einen modus vivendi angebahnt, der den König als patricius zum Reichsverweser im Westen bestellte"; zie ook K.F. Stroheker, 1965(IV), pp. 110-111.
66. Jones, 1962, p. 126.
67. Jones, 1962, p. 126: "There is in fact no evidence that Zeno (de Oostromeinse keizer) ever gave any kind of official recognition to Odoacer, except that Odoacer's consuls were acknowledged from 480 onwards, and this, I have argued, means nothing".
68. Jones, 1962, p. 128: "This, in my view, was the correct constitutional position as agreed between Anastasius (de opvolger van Zeno) and Theodoric: Italy was no longer part of the empire and Anastasius recognized Theodoric as its king".
69. Jones, 1962, p. 130.
70. Zie M.A. Wes, 1967.
71. Wes, 1967, p. 194.
72. Stroheker, 1965(III), p. 100.
73. Zie N.H. Baynes, 1943 en 1970.
74. Baynes, 1943, p. 34; 1970, p. 266.
75. Baynes, 1943, p. 35; 1970, p. 268.
76. Zie A.H.M. Jones, 1955 en 1970. Eer herhaling van dit standpunt is te vinden in Jones, 1964, pp. 1025-1068 en Jones, 1966, pp. 362-370.
77. Jones, 1955, pp. 221-222; Jones 1970, pp. 340-342.
78. Zie voor deze schadelijke invloed van de landeigenaren ook K.F. Stroheker; 1970 pp. 34 e.v.
79. Jones, 1955, pp. 223-226; 1970, pp. 343-346. Zie M.T.W. Arnheim, 1972, voor de stelling dat deze situatie de hoofdoorzaak is voor het uiteenvallen van het Rijk.
80. Hoewel toch nadrukkelijk vastgesteld moet worden dat dit niet de *enige* faktor is; cf. K.F. Stroheker, 1965(III), p. 89: "Es handelt sich um einen komplexen Vorgang, an dem das Hausmeiertum der Heermeister im italienischen Zentrum des Westreichs ebenso mitwirkte wie die feudalen Tendenzen der selbstbewussten Senatsaristokratie, die zentrifugalen Strömungen in den Ausenländern oder die fortschreitenden Expansion der germanischen Völker und Staaten".
81. Zie voor het nu volgende E.T. Salmon, 1958.
82. Salmon ziet als gevolg van deze ontwikkeling het peil en de discipline van het leger dalen, waardoor de Barbaren hun kans schoon zien om het Rijk binnen te vallen. De achteruitgang van de kwaliteit van het leger is zo een van de primaire oorzaken voor de ondergang van het Rijk. Deze visie is niet boven discussie verheven. Daarom is het beter om het artikel eerder te zien als illustratie van een interessante ontwikkeling dan als verklaring voor de val van het Romeinse Rijk, nog ervanafgezien dat dergelijke gebeurtenissen meestal niet door één oorzaak zijn te verklaren, zie noot 80.
83. Deze episode loopt tot ± 400. Daarna gaan de Oostgermanen de belangrijkste rol spelen. Zie voor het nu volgende K.F. Stroheker, 1965(I) en 1965(II).

84. Zie K.F. Stroheker, 1965 (IV).
85. Stroheker, 1965(IV), p. 101.
86. Het Arianisme is een van de "ketterse" vormen van Christendom, waarvan het sinds de vierde eeuw krioelt.
87. Stroheker, 1965(IV), pp. 101-102.
88. Stroheker, 1965(IV), p. 112.
89. Stroheker, 1965(IV), pp. 108-111.
90. Stroheker, 1965(IV), pp. 115-117.
91. Stroheker, 1965(IV), pp. 119-125.
92. Stroheker, 1965(IV), p. 131.
93. Stroheker, 1965(III), p.100; zie ook Stroheker, 1965(IV), p. 112.
94. A. von Gutschmid, 1969, p. 8.
95. Gutschmid, 1969, p. 6; Stroheker, 1965(IV), p. 132.
96. Wie zich in de economie van de late Oudheid wil verdiepen kan het beste terecht bij Jones, 1964, dat 'a Social Economic and Administrative Survey' is (ook wel betiteld als " The Jones Report on the State of the later Roman Empire") of bij het daarvan afgeleide Jones, 1966, dat voor een breder publiek is bestemd.
97. Zie Lambrechts, 1968, (zie boven, p. 5) en Lambrechts, 1965, pp. 10-11.
98. Zie Baynes, 1929 (boven, p. 5).
99. Stroheker, 1965(IV), pp. 108-109.
100. Stroheker, 1965, pp. 118-119.
101. Zie voor het volgende J. Percival, 1969.
102. Percival, 1969, p. 450.
103. Zie Percival, 1969, pp. 462-463.
104. Dat dit voorkwam wordt aangetoond door M.T.W. Arnheim, 1972, Hoofdstuk VII.
105. Voor het feit dat grootgrondbezitters al in de vierde eeuw onwettig rechterlijke macht over hun pachters usurpeerden zie men K.F. Stroheker, 1970, p. 39 met noot 169.
106. Zie voor de ontwikkeling van domaniale verhoudingen ook Stroheker, 1970 1970, p. 39 met noot 169.
106. Zie voor de ontwikkeling van domaniale verhoudingen ook Stroheker, 1970 pp. 37-41; Arnheim, 1972, hoofdstuk VI.
107. Zie Stroheker, 1965(IV), pp. 126-130; Stroheker, 1970, p. 89.
108. Zie Stroheker, 1965(IV), p. 127; Stroheker, 1970, pp. 81-82.
109. Percival tracht aan te tonen dat domaniale trekken zelfs al vroeg in de eerste eeuw na Chr. te bespeuren zijn. Dit is echter niet houdbaar.
110. Zie voor het nu volgende in het algemeen K.F. Stroheker, 1970. Zie ook Jones, 1955 en 1970 (boven, p.14).
111. Zie M.T.W. Arnheim, 1972; zie ook Jones, 1955, pp.224-226; Jones 1970, pp. 344-347. (zie boven, p. 14).
112. Zie Jones, 1963, p. 26 e.v.; Arnheim, 1972, pp. 8-19.
113. Zo speelt de senatoriale adel zijn rol in het uiteenvallen van het Westelijke Rijk. Zie Arnheim, 1972.
114. Men heeft nu te maken met een koning " on the spot " en niet meer met het verre centrale gezag in Rome.
115. Zie voor het nu volgende A.H.M. Jones, 1963.
116. Zie Jones, 1963, pp. 18-19.
117. Jones, 1963, pp. 24-25.
118. Zie K.F. Stroheker, 1965(I), pp. 22-29.
119. Zie voor het nu volgende in hoofdzaak A. Momigliano, 1963 en 1970; Zie ook Jones, 1955 en 1970.
120. Momigliano, 1963, p. 9; 1970, p. 415.
121. Momigliano, 1963, p. 9; 1970, p. 415.
122. Jones, 1955, p. 215; 1970, p. 333.
123. Momigliano, 1963, p. 12; 1970, pp. 418-419: de kloosters bieden - in de visie van de staat - iemand de mogelijkheid zich aan zijn maatschappij verantwoordelijkheden te onttrekken.
124. Jones, 1955, p. 215; 1970, p. 334.
125. Momigliano, 1963, pp. 14-15; 1970, pp. 421-422.
126. Hierin staat het Christendom overigens niet alleen: "it would be fairer to say that the whole religious atmosphere of the age was otherworldly: for contemporary paganism both on its intellectual and on its emotional sides, philosophy and the mystery religions, was as deeply and exclusively concerned with the divine as was Christianity.

Christianity, which has at other times and in other places been an active and militant faith, rather followed than created the tendency of the age'' (Jones 1955, p. 210; 1970, p. 327). Dat deze instelling bij het Christendom het meeste opvalt komt doordat het Christendom zich tot de machtigste - en dus meest bekende - religie heeft ontwikkeld.

127. Zie voor het volgende M. Fuhrmann, 1967.
128. Fuhrmann, 1967, p. 71.
129. Fuhrmann, 1967, p. 72.
130. Fuhrmann, 1967, p. 74.
131. Zie voor details Fuhrmann, 1967, pp. 74-77.
132. Zie ook A. von Gutschmid, 1969, pp. 15-16.
133. Zie voor het volgende G. Rodenwaldt, 1969.
134. Rodenwaldt, 1969, p. 87.
135. Rodenwaldt, 1969, p. 86.
136. Rodenwaldt, 1969, p. 85.
137. Rodenwaldt, 1969, p. 89.
138. Rodenwaldt, 1969, p. 92.
139. Zie Fuhrmann, 1967, pp. 78-79; zie ook Stroheker, 1965(IV), pp. 109-110.
140. Fuhrmann, 1967, p. 62.
141. F. Lot, 1968, p. 418.
142. Zie F. Lot, 1968, Chr. XIV.
143. Jones, 1964, p. 23.
144. Zie Pirenne, 1968(II), p. 16.
145. K.F. Stroheker, 1965(III), p. 132.
146. M.I. Rostovtzeff, 1930, p. 198; 1970, p. 229.

Literatuur

- Arnheim, M.T.W., 1972, *The Senatorial Aristocracy in the Later Roman Empire*, Oxford, 1972.
- Aubin, H., 1969, Die Frage nach der Scheide zwischen Altertum und Mittelalter. in: P.E. Hübinger, *Zur Frage der Periodengrenze zwischen Altertum und Mittelalter*, Darmstadt, 1969, 93-113 (= *Historische Zeitschrift*, CLXXII, 1951, 245-263).
- Baynes, N.H., 1929 H. Pirenne and the Unity of the Mediterranean World. *Journal of Roman Studies*, XIX, 1929, 230-233 (= *Byzantine Studies and Other Essays*, London, 1955, 309-316).
- Baynes, N.H., 1943 The Decline of the Roman Power in the West: Some Modern Explanations, *Journal of Roman Studies*, XXXIII, 1943, 29-36 (= *Byzantine Studies and Other Essays*, London, 1955, 83-96).
- Baynes, N.H., 1970 Der Niedergang der römische Macht in Westeuropa. Einige moderne Erklärungen, in: K. Christ, *Der Untergang des Römischen Reiches*, Darmstadt, 1970, 254-269.
- Bury, J.B., 1958 *History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian*, New York, 1958.
- Dopsch, A., 1923/24 *Wirtschaftliche und Soziale Grundlagen der euroäischen Kulturentwicklung aus der Zeit von Caesar bis auf Karl dem Grossen* Wien, 1918/1920;² 1923/24.
- Dopsch, A., 1968 Vom Altertum zum Mittelalter - Das Kontinuitätsproblem, in: P.E. Hübinger, *Kulturbruch oder Kulturkontinuität im Übergang von der Antike zum Mittelalter*, Darmstadt, 1968, 78-103 (= *Archiv für Kulturgeschichte*, XVI, 1926, 159-182; = *Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. Gesammelte Aufsätze, 2. Reihe, Aalen, 1966).
- Fuhrmann, M., 1967 Die lateinische Literatur der Spätantike. Ein literarhistorischer Beitrag zum Kontinuitätsproblem, *Antike und Abendland*, XII, 1967, 56-79.
- Gutschmid, A. von, 1969 Die Grenze zwischen Altertum und Mittelalter, in: P.E. Hübinger, *Zur Frage der Periodengrenze zwischen Altertum und Mittelalter*, Darmstadt, 1969, 1-23 (= *Die Grenzboten XXII, 1863, 330-347*; = *Kleine Schriften V*, Leipzig, 1894, 393-417).
- Jones, A.H.M., 1955 The Decline and Fall of the Roman Empire, *History* XL, 1955, 209-226.
- Jones, A.H.M., 1962 The Constitutional Position of Odoacer and Theodoric, *Journal of Roman Studies*, LII, 1962, 126-130.
- Jones, A.H.M., 1963 The Social Background of the Struggle between Paganism and Christianity, in: A. Momigliano, *The Conflict between Paganism and Christianity in the fourth Century*, Oxford, 1963, 17-37.
- Jones, A.H.M., 1964 *The Later Roman Empire 284-602. A Social Economic and Administrative Survey*, Oxford, 1964.
- Jones, A.H.M., 1966 *The Decline of the Ancient World*, London, 1966.

- Jones, A.H.M., 1970 Der Niedergang und Fall des Römischen Reiches, in: K. Christ, *Der Untergang des Römischen Reiches*, Darmstadt, 1970, 326-347.
- Lambrechts, P., 1965 Van Oudheid naar Middeleeuwen - Continuïteit of Discontinuïteit ?, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe Reeks, XIX, 1965, 3-29.
- Lambrechts, P., 1968 Les Thèses de Henri Pirenne sur la Fin du Monde Antique et les Débuts du Moyen Age, in: P.E. Hübinger, *Zur Bedeutung und Rolle des Islam*, Darmstadt, 1968 32-57 (*Byzantion*, XIV, 1939, 513-536).
- Lot, F., 1968 *La Fin du Monde Antique et le Début du Moyen Age*, Paris, 1968 (Paperback editie).
- Momigliano, A.D., 1963 Christianity and the Decline of the Roman Empire, in: A.Momigliano, *The Conflict between Paganism and Christianity in the fourth Century*, Oxford, 1963, 1-16.
- Momigliano, A.D., 1970 Das Christentum und der Niedergang des Römischen Reiches, in: K. Christ, *Der Untergang des Römischen Reiches*, Darmstadt, 1970, 404-424.
- Mommsen, Th., 1910 Ostgotische Studien, in: *Gesammelte Schriften*, VI, Berlin, 1910, 362-484.
- Musset, L., 1965 *Les Invasions: Les Vagues Germaniques*, Paris 1965.
- Percival, J., 1969 Seigneurial Aspects of Late Roman Estate Management, *English Historical Review*, 1919, 449-473.
- Pirenne, H., 1937 *Mahomet et Charlemagne*, Paris, 1937.
- Pirenne, H., 1968(I) Mahomet et Charlemagne, in: P.E.Hübinger, *Zur Bedeutung und Rolle des Islam* Darmstadt, 1968, 1-9 (= *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, I, 1922, 77-86).
- Pirenne, H., 1968(II) Un Contraste Economique. Mérovingiens et Carolingiens, in: P.E.Hübinger, *Zur Bedeutung und Rolle des Islam*, Darmstadt, 1968, 10-22 (= *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, II, 1923, 223-235).
- Rémondon, R., 1964 *La Crise de l'Empire Roman: de Marc Aurèle à Anastase*, Paris, 1964.
- Riché, P., 1953 *Les Invasions Barbares*, Paris, 1953 (serie "Que sais-je").
- Riising, A., 1968 The Fate of Henri Pirenne's Thesis on the Consequences of the Islamic Expansion, in: P.E. Hübinger, *Zur Bedeutung und Rolle des Islam*, Darmstadt, 1968, 178-222 (= *Classica et Mediaevalia*, XII, 1951, 87-130).
- Rodenwaldt, G., 1969 Zur Begrenzung und Gliederung der Spätantike, in: P.E.Hübinger, *Zur Frage der Periodengrenze zwischen Altertum und Mittelalter*, Darmstadt, 1969, 83-92 (= *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, LIX/LX, 1944/1945, 81-87).
- Rostovzeff, M.I., 1930 The Decay of the Ancient World and its Economic Explanations, *The Economic History Review*, II, 1930, 197-214.
- Rostovzeff, M.I., 1970 Der Niedergang der Alten Welt und seine wirtschaftlichen Erklärungen, in: K.Christ, *Der Untergang des Römischen Reiches*, Darmstadt, 1970, 254-269.
- Salmon, E.T., 1958 The Roman Army and the Disintegration of the Roman Empire, *Transactions of the Royal Society of Canada*, vol. LII, ser. III, sect. II, 1958, 43-57.
- Seeck, O., 1897-1920 *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, Band I-VI, Berlin, 1897- Stuttgart, 1920.
- Stroheker, K.F., 1965(I) Zur Rolle der Heermeister fränkischer Abstammung im späten vierten Jahrhundert, in: K.F. Stroheker, *Germanentum und Spätantike*, Zürich/Stuttgart, 1965, 9-29 (= *Historia* IV, 1955, 314-330).
- Stroheker, K.F., 1965(II) Alamannen im römischen Reichsdienst, in: K.F. Stroheker, *Germanentum und Spätantike*, Zürich/Stuttgart, 1965, 30-53 (= *Eranion, Festschrift für Hildebrecht Hommel*, Tübingen, 1961, 127-148).
- Stroheker, K.F., 1965(III) Der politische Zerfall des römischen Westens (455-476), in: K.F. Stroheker, *Germanentum und Spätantike*, Zürich/Stuttgart, 1965, 88-100 (= *Palaeologia*, VII, 3/4, 1959, 10-17).
- Stroheker, K.F., 1965(IV) Die geschichtliche Stellung der ostgermanischen Staaten am Mittelmeer, in: K.F. Stroheker, *Germanentum und Spätantike*, Zürich/Stuttgart, 1965, 101-133 (= *Saeculum*, XII, 1961, 140-157).
- Stroheker, K.F., 1965(V) Um die Grenze zwischen Antike und abendländischen Mittelalter, in: K.F. Stroheker, *Germanentum und Spätantike*, Zürich/Stuttgart, 1965, 275-308 (= *Saeculum*, I, 1950, 433-465).
- Stroheker, K.F., 1970 *Der senatorische Adel im spätantiken Gallien*, Darmstadt,² 1970.
- Wes, M.A., 1967 *Das Ende des Kaisertums im Westen des Römischen Reiches*, 's-Gravenhage, 1967.
- Westermann, W.L., 1915 The Economic Basis of the Decline of Ancient Culture, *American Historical Review*, XX, 1915, 723-743.
- Westermann, W.L., 1970 Die wirtschaftliche Grundlage des Niederganges der antiken Kultur, in: K. Christ, *Der Untergang des Römischen Reiches*, Darmstadt, 1970, 109-137.

MEDEDELINGEN

BRIEF AAN DE MINISTER VAN ONDERWIJS EN WETENSCHAPPEN

Zaandam, 2 maart 1973

Excellentie,

Uit publicaties in het "Weekblad voor leraren bij het voorbereidend wetenschappelijk en hoger algemeen voortgezet onderwijs" is gebleken, dat vanuit het Lochemse overleg U een ontwerp- basistabel is aangeboden voor de eerste vier leerjaren van een ongedeeld V.W.O. In deze basistabel, welke een vijftal mogelijkheden aangeeft, zijn voor het vak "geschiedenis en staatsinrichting" steeds acht lesuren voor de eerste vier leerjaren te zamen uitgetrokken. Wij wijzen U erop, dat dit voor het Atheneum een achteruitgang van één uur, nl. van 9 naar 8 lesuren, betekent.

De Wet op het Voortgezet Onderwijs maakte een einde aan het aparte vak Staatsinrichting en veranderde de naam van het van Geschiedenis in "Geschiedenis en staatsinrichting". Logisch gevolg van de gedachtegang van de Wetgever was, dat het ene uur Staatsinrichting, dat in de 3de klas van de H.B.S. werd gegeven, werd toegevoegd aan de voor Geschiedenis uitgetrokken uren, zodat het aantal lesuren voor "Geschiedenis en staatsinrichting" in de derde klas van het Atheneum op 3 kwam. In de eerste en tweede klas werd weliswaar het aantal uren verminderd tot in totaal 4, doch de niet weinig omvangrijke uitbreiding van het vak werd met de toevoeging van het ene uur der voormalige staatsinrichting in de derde klas gehonoreerd. Desondanks moest hier van een aanmerkelijke taakverzwaring voor de geschiedenisdocenten worden gesproken. Onze vereniging heeft getracht, daarin te voorzien door zo groot mogelijke aandacht aan het onderdeel staatsinrichting te besteden. Zo werden de beide druk bezochte didactiek conferenties in het najaar van 1972 aan onze nieuwe taak: staatsinrichting, gewijd. Door een beperking van het aantal lesuren "Geschiedenis en staatsinrichting" is de onderbouw v.w.o. van 9 tot 8 uur dreigt thans de staatsinrichting ernstig in verdrukking te komen. Juist de behartiging van dit onderdeel was het doorslaggevend motief om aan het vak 2+2+3+2 uren toe te wijzen.

Het hoeft geen betoog, dat de staatsburgerlijke vorming van de leerlingen van het v.w.o. een hoogst urgente zaak is. Temeer klemmt de noodzaak van deze vorming, nu de kiesgerechtigde leeftijd tot 18 jaar is verlaagd en velen van onze leerlingen daardoor tot kiezers zijn geworden. Staatsburgerlijke vorming echter zonder degelijke kennis van de wijze, waarop staat, provincie en gemeente worden bestuurd, zonder kennis van de rechten en plichten der staatsburgers, van de verhoudingen krachtens het Statuut van het Koninkrijk, de geldmiddelen der overheid, de rechtspraak en de beginselen en programma's der politieke partijen: zulk een staatsburgerlijke vorming blijft in de lucht zweven. De vereiste kennis echter wordt in het huidige v.w.o. alleen door het vak "Geschiedenis en staatsinrichting" aangebracht. Het zou derhalve een betreurenswaardige stap achteruit betekenen, indien de mogelijkheid tot het bij brengen van deze kennis door het schrappen van het ene uur der voormalige staatsinrichting in gevaar zou worden gebracht.

Wij hopen, dat U deze stap niet zult willen zetten en derhalve op de basistabellen voor het ongedeeld v.w.o. in totaal 9 uren in de vier-jarige onderbouw voor het vak "Geschiedenis en staatsinrichting" zult willen uittrekken.

Met de verschuldigde hoogachting,
namens het algemeen bestuur van de V.G.N.,

(w.g.) C.L.A. Daniëls.
1ste secretaris.

COMMUNIQUE

Gezamenlijk communiqué Sectie Geschiedenis van de Academische Raad en het V.G.N.
bestuur, 1 maart 1973:

Wie geschiedenis gaat studeren, loopt de reële kans om met name binnen het onderwijs na het afstuderen geen betrekking te kunnen vinden, die in overeenstemming is met de genoten opleiding.

Tot deze conclusie zijn de sectie geschiedenis van de Academische Raad en het bestuur van de VGN (vereniging van leraren geschiedenis en staatsinrichting in Nederland) gekomen. Cijfers wijzen in de richting van een mogelijk overschot van historici, hoe voorzichtig men ook met het interpreteren van de gegevens moet zijn. De mogelijkheden om buiten het onderwijs passende betrekkingen te vinden, dienen voorsnog niet te worden overschat.

Het dunkt ons daarom nodig om allen die overwegen geschiedenis te gaan studeren, hetzij universitair, hetzij aan COL-instituten (nieuwe leraren-opleiding), hetzij aan de MO-cursussen, te wijzen op de waarschijnlijk te verwachten moeilijkheden ten aanzien van een toekomstige werkkring.

Deze opmerkingen bedoelen *niet* diegenen die ernstig tot de geschiedenisstudie gemotiveerd zijn van de studie af te houden. Veeleer zouden diegenen, die aarzelen omtrent de te kiezen studierichting hun keuze in het licht van bovenstaande nog eens nader moeten overwegen.

Secretariaat Sectie Geschiedenis Academische Raad:
Sociologisch Instituut,
Stationsplein 242, kamer 504,
Leiden
tel. 01710 - 48333 toestel 3206.

INSTRUKTIE COMMISSIE AUDIO-VISUELE MEDIA

Gezien de technologische ontwikkelingen, die gaande zijn op het uitgebreide terrein van het onderwijs, heeft de Vereniging van leraren Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (V.G.N.) besloten een commissie in te stellen ter bestudering van de problematiek met betrekking tot de plaats en het gebruik van de audio-visuele media in het schoolvak geschiedenis en staatsinrichting.

De opdracht aan de commissie luidt:

1. zij stelt een onderzoek in naar de waarde van de audio-visuele media ten opzichte van de traditionele leermiddelen in het algemeen en die voor het schoolvak geschiedenis en staatsinrichting in het bijzonder hierbij dient eerder gedacht te worden aan bestudering van literatuur dan aan eigen onderzoek door middel van experimenten;
2. zij geeft een beschrijving van de ideale uitrusting van het vaklokaal geschiedenis en staatsinrichting met audio-visuele media, alsmede een berekening van de daaraan verbonden kosten;
3. zij stelt een prioriteitenlijst van audio-visuele media voor het vaklokaal geschiedenis en staatsinrichting op, indien een beperkt budget beschikbaar is;
4. zij stelt een handleiding samen voor het gebruik van de verschillende audio-visuele media in de lessen geschiedenis en staatsinrichting;
5. zij houdt zich bezig met de criteria voor software ten behoeve van het vak geschiedenis en staatsinrichting;
6. zij onderzoekt voorts alles wat naar haar oordeel ter zake is met betrekking tot de audio-visuele media en het schoolvak geschiedenis en staatsinrichting.

De resultaten legt de commissie, zo mogelijk voor september 1974, neer in een rapport.

De commissie doet, bij monde van haar voorzitter, verslag van haar werkzaamheden, zo dikwijls de opdrachtgever dit verzoekt.

Samenstelling commissie.

De commissie audio-visuele media is samengesteld uit:

drs. L.G. Dalhuizen, Postdam 5 A, Warmond;

A.P. Dijkstra, H. Mesdagstraat 1, Meppel; voorzitter;

mev. drs. J. Rijken, Fokke Simonsstraat 9, Amsterdam;

drs. R.L. Schuursma, Marelaan 56, De Meern;

mevr. dr. H.S. Verduin - Muller, Valklaan 17, Maartensdijk.

Secretaris van de commissie is drs. M.C.J. Heijligers, Suijlke 7, Mierlo.

BOEKBESPREKINGEN

Prof. Dr. A.N. Zadeks - Josephus Jitta en Dr. Joh. S. Boersma.

Antieke Cultuur in Beeld. Achtste geheel herziene druk Fibula - van Dishoeck - Bussum 1972.

Het weerzien van een oude bekende is op zich al aangenaam, maar de verassing wordt nog groter als blijkt dat hij veel aardiger is (geworden) dan je je herinnerde.

Van het te bespreken boek bezit ik sinds jaar en dag een exemplaar van de eerste druk, zonder jaartal, met een voorwoord van prof. Dr. G.A.S. Snijder, én van de derde druk, eveneens zonder jaartal, zonder dit voorwoord, van vlak na de oorlog.

Vergelijking van de nieuwste druk met die vroegere is verblijdend. Het uiterlijk is er sterk op vooruitgegaan, de band ziet er goed uit, de typografische opmaak is beter, de plaatjes zijn beter "leesbaar" (bijvoorbeeld op pagina 81 is op de afbeelding 10 de signatuur van Brygos nu echt te zien). Voorin staat nu een duidelijke kaart van het Nabije Oosten. Het opvallendst zijn de nieuwe platen die een hele bladzijde beslaan. Zelf vind ik de mooiste pagina 13, de tempel van Hatsjepsot. Talrijk zijn ook de détail-wijzigingen. (zie bijvoorbeeld pagina 68, afbeelding 7, kannetje van Pheidias). Nieuw zijn ook de plattegronden achterin, van Knossos pagina 199 t/m Fishbourne pagina 209. Jammer is dat lang niet alle verklaringen der cijfers gegeven worden, en dat bij een aantal plattegronden zelfs elke verklaring ontbreekt. Enige aanmerkingen: zou bij de kolossen van Memnon (pagina 14, afbeelding 2) niet eens vermeld moeten worden, óók in een schoolboek, dat eigenlijk alleen de Noordelijke de naam Memnon verdient? (zie bijvoorbeeld G. Posener, *Knaurs Lexikon der Agyptischen kultur*, 1960, pagina 161 vv - de oorspronkelijke Franse editie is nu buiten mijn bereik).

Geen enkele lijn heb ik kunnen ontdekken in de toenemende zedenverwildering. Consequente vooruitgang is alleen constateerbaar bij de Kritios Kouros: 1e druk pagina 60, afbeelding 3, vertoont hij een schimmige retoucheerplek in de liesstreek, 2e druk pagina 58, afbeelding 3 doet hij met met een blad, laatste druk pagina 64, afbeelding 3 heeft hij een heus geslachtsorgaan. Verder heerst er absolute willekeur, voorzover ik kan nagaan.

Afbeeldingen van een hele vaas doen de voorstelling tekort: pagina 81, afbeelding 6. Het woord "prachtig" uit de verklarende tekst kan alleen op de vaasvorm slaan, want de details van de razend knappe schildering zijn in de reproductie verdwenen.

Het enige onsierende element is pagina 198, waar schematische tekeningen van Griekse vaasvormen gegeven worden. Deze zijn zó onbeholpen gemaakt, de oren vooral zijn zó stuntelig van alle spanning beroofd, dat niemand door dit aspect van de Griekse pottenbakkerskunst geboeid zal raken. Gebruik voor 'n volgende druk G.M.A. Richter, *A Handbook of Greek Art* Phaidon 1969, afbeelding 437, of vraag mij een nieuwe versie van pagina 198 te tekenen.

Deze nieuwe druk hoort minstens in de schoolbibliotheken thuis, en eigenlijk zou elke gymnasiast het boek binnen handbereik moeten hebben ter illustratie van wat hij leest.

Goede aanwinsten voor de schoolbibliotheken zijn een aantal delen uit de Fibula klassieke reeks, van Fibula - van Dishoeck - Bussum.

deel 2. Caesar, *de Gallische oorlog*, vertaling F.H. van Katwijk - Knapp (1971)

deel 3. Aristophanes, *De Kikkers*, de Wolken, vertaling M. d'Hane-Schettema. (1971)

deel 4. Cicero, *Brieven*. Vertaling Dr. W. Kassies (1972)

deel 5. Livius, *Hannibals toch over de Alpen*, vertaling Dr. W.P. Theunissen (1972).

deel 6. Plutarchus, *Demetrius - Antonius*, vertaling prof. Dr. G.J. de Vries (1972).

Voor leerlingen zonder Grieks en Latijn bieden ze de mogelijkheid zelf eens er achter te komen waar zo'n Caesar het nu eigenlijk over heeft, om maar een voorbeeld te noemen. Een Gymnasiumleerling kan de fragmenten die hij in het origineel doorploetert gemakkelijk in het kader van het geheel plaatsen, en hij heeft nu ook een eenvoudige toegang tot auteurs die niet zo tot zijn gangbare schoollectuur behoren.

Alle delen hebben gemeenschappelijk:

- een zeer verzorgd uiterlijk, zowel van binnen als van buiten; het zijn prettig in de hand liggende boeken. (Ik hoop dat mijn afkeer van de stijl van de omslagtekeningen een idiosyncrasie is).

- duidelijke inleidingen die de niet-deskundige lezer een eind op weg helpen naar begrip.

- verklarende noten.

- veel illustratie, dikwijls niet de geijkte.

- een terugvindbare paginering van de originelen, die het mensen zonder Grieks en Latijn mogelijk maakt geciteerde plaatsen terug te vinden. (alleen in deel 3 ontbreekt nummering van de verzen).

- zeer zorgvuldige vertaling.

Enige (beknopte) opmerkingen over de delen apart:

deel 2. Erg goed leesbaar. De vertaling heeft een zelfde effect van koele afstandelijkheid als het origineel. (op pagina 41 is het einde van de tweede alinea in het zetsel in het ongerede geraakt).

deel 3. Virtuose vertaling, met zeer gelukkige vondsten. Wie spitst niet zijn oren als hij Sokrates over Gerard K. van 't Reve hoort spreken (pagina 128)?

Om zo algemeen mogelijk verstaanbaar te zijn zouden een paar termen uit de plaat-onderschriften misschien nog verklaard moeten worden: plaat 5. komasten, lekythos, plaat 6 oinochoë, plaat 9 b. Herme.

Douries plaat 15 a. t.z.t. veranderen in Douris.

deel 4. Door de inleiding, de epiloog, het aanhangsel, bijna 300 noten, en de beknopte inleidingen bij de brieven zelf, wordt deze knappe selectie uit Cicero's correspondentie ook voor de niet ingewijde toegankelijk.

deel 5. Voortreffelijke vertaling. Doet verlangen naar meer, bijvoorbeeld flinke stukken uit de eerste decade !

deel 6. De veelbewogen levensgeschiedenissen van Demetrius en Antonius, goed verteld, zijn door Plutarchus van zulke moraliserende commentaren voorzien, dat je je gelukkig kunt voelen niet zo'n hoge, veel - wind - vangende boom te zijn. De goede vertaling maakt het mogelijk om - democratisch en wel - toch geboeid te raken door deze maat-overschrijdende mensen.

Voor Anglisten en Shakespeare fans is deze Antonius vertaling een makkelijke mogelijkheid Plutarchus' tekst met Antony and Cleopatra te vergelijken. Doen!

Tot slot. Niet alleen voor schoolbibliotheken zijn deze vertalingen welkome aanwinsten. Voor wie niet zo veel Latijn meer heeft en nog minder Grieks, zijn stukken Oudheid nu weer binnen handbereik.

Dat nog vele delen mogen volgen.

Drs. Joop J. de Vries

A.N. Zadoks-Josephus Jitta, *Romeinse keizersmunten*, Uitg. J.H. Kok B.V., Kampen, (serie *Dichterbij*).

Munten kunnen ons op onnavolgbare wijze in de wereld van de Romeinen inleiden. Een grandioze portrettenreeks van de keizers op de voorzijden en een up to date politiek commentaar op de keerzijden: beter materiaal om zich van "Rome" een voorstelling te maken bestaat er niet.

Professor Zadoks heeft in het deeltje "Romeinse Keizersmunten" in de serie *Dichterbij* dit historisch bronnenmateriaal aantrekkelijk en voortreffelijk bewerkt.

De Romeinse staatskrant, want dat waren de Romeinse munten eigenlijk, moest ook aan analfabeten duidelijk maken welke politiek de keizers voor ogen stond en gebruikte daarom beelden die alle Romeinen bekend waren, zoals de keizer offerend voor het welzijn van de staat, de keizer bij zijn terugkeer na een gevaarvolle expeditie enz. De keizer werden goddelijke machten toegedacht: voorzienigheid, overwinningskracht, het vermogen de staat door allerlei gevaren heen te loodsen. Het muntbeeld geeft dit weer door aan al deze krachten een gestalte te geven en die in verband met de keizer en zijn huis te brengen. De voorstelling werd simpel gehouden om het iedereen te laten begrijpen. Het beeld van Providentia (de voorzienigheid) die de keizer het symbool van de wereldmacht, de aardbol, aanreikt, was voor elke Romein duidelijk.

Het boekje "Romeinse keizersmunten" geeft door middel van muntafbeeldingen portretten van alle belangrijke keizers en de aspecten van deze munten krijgen ruime aandacht.

Ideaal is het om naast het boekje in de les dia's te gebruiken. Nog mooier is het om het "levende" materiaal, de munten zelf, te kunnen hanteren.

Ondergetekende nam zijn eigen collectie mee naar school, waardoor de leerlingen zelf direct door middel van dit historisch materiaal met de Romeinse tijd geconfronteerd werden. Om dit boekje te kunnen gebruiken of te laten bestuderen is het echter niet noodzakelijk dat men een eigen verzameling ter beschikking heeft, de foto's van de munten zijn nl. uitstekend en daardoor goed bruikbaar.

K.P.H. Faber

Voor het Rijksmuseum te Amsterdam wordt gevraagd een

HISTORICUS (M/V)

Taak:

- educatief begeleiden van een gevarieerd publiek in de afdeling Nederlandse Geschiedenis;
- ontwikkelen van programma's voor specifieke bezoekerscategorieën binnen en buiten het onderwijs, uitgaande van de tentoongestelde objecten en voorstellingen;
- scheppen van toepassingsmogelijkheden bij de afd. Nederlandse Geschiedenis ten behoeve van het geschiedenisonderwijs bij het basis- en voortgezet onderwijs.

Vereist:

doctoraal examen of M.O.-opleiding geschiedenis. Onderwijservaring.
Dient op de hoogte te zijn van recente ontwikkeling in het geschiedenisonderwijs en belangstelling te hebben voor audio-visuele communicatietechnieken.

Leeftijd:

30 - 35 jaar.

Salaris:

afhankelijk van leeftijd en ervaring, tot f. 2.688,- per maand.

Standplaats:

Amsterdam.

Inlichtingen in te winnen en sollicitatiebrieven te richten aan de heer F.R. Doff, personeelsconsulent, Stadhouderskade 60 te Amsterdam, telefoon 020 - 738406.

VOOR UW BOEKENLIJST

Strijd en samenwerking

auteurs: H.G. Brussee en W. in 't Veld

opzet en prijs:

voor vierjarige m.a.v.o.-scholen

Deel 1, brugklas m.a.v.o.-h.a.v.o.-v.w.o. tot ca. 1500, 2e druk, f 8,90

Deel 2, klas 2 ca. 1500 - 1800, 2e druk, f 9,25

Deel 3, klas 3 ca. 1800 - heden, 2e druk, f 9,50

Deel 4 - examendeel - de laatste halve eeuw, enkele speciale onderwerpen en beknopte staatsinrichting, 2e druk, f 11,50

voor de driejarige m.a.v.o.-scholen

Deel 1, brugklas tot ca. 1500, 2e druk, f 8,90

Deel 2A, klas 2 ca. 1500 - heden, f 9,25

Deel 4 - examendeel - de laatste halve eeuw, enkele speciale onderwerpen en beknopte staatsinrichting, 2e druk, f 11,50

Alle deeltjes bevatten 70 - 90 bladzijden leerstof, aangevuld met talrijke illustraties, leesstukken, vragen en opdrachten.

Beoordelingen:

"De taal is eenvoudig gehouden en staat op m.a.v.o.-peil. De leesstukken zijn prima gekozen en zullen door de leerlingen met interesse gelezen worden.

Het is een uitstekend leerboek voor de m.a.v.o.-scholen".

(De Mavoschool)

De schrijvers geven goede leesteksten, vragen en opdrachten. Ook hebben zij het peil van onze mavoleerlingen goed aanvoeld en geen overbodige ballast gegeven. Het is een prima leerboek voor de examenkandidaten van onze mavoscholen; (deel 4) (9 Mavoschool)

Strijd en samenwerking

auteurs: Dr. A.C. Niemeijer en W. in 't Veld

bestemming:

Deel 2HV, 2e klas h.a.v.o./v.w.o., verschijnt voorjaar 1973

Deel 3H, 3e klas h.a.v.o., in voorbereiding

Deel 3V, 3e klas v.w.o., in voorbereiding

Deel 4V, 4e klas v.w.o., in voorbereiding.

Onze eeuw

auteurs: Dr.A.C. Niemeijer en Drs. F.J. Schmit

bestemming: bovenbouw h.a.v.o.-v.w.o.

prijs: geb. f 15,00; 5e druk, 2e oplage

Vaderlandse geschiedenis

auteurs: Dr.A.C. Niemeijer en Drs. F.J. Schmit

bestemming: opleidingsscholen voor onderwijzers en onderwijzeressen.

prijs: geb. f 13,50, 5e druk, 3e oplage

Zo wordt ons land geregeerd

auteur: M.J.H. Schefffer - van der Veen

bestemming: Staatsinrichting voor het m.a.v.o.

prijs: 5e druk november 1972, ing. f 6,90

Staatsinrichting

auteurs: Dr. A.C. Niemeijer en Drs. F.J. Schmit

bestemming: h.a.v.o.-top

prijs: f 3,25, 4e druk, 2e oplage

In verband met eventuele klassikale invoering zenden wij op aanvraag aan vakdocenten gaarne een presentexemplaar ter kennismaking.

THIEME - ZUTPHEN

Tel. 05750 - 3843* (bij de boekhandel verkrijgbaar)

COMMISSIES

DIDAKTIEKCOMMISSIE

A.P. DIJKSTRA, *voorzitter*, H. Mesdagstraat 1, Meppel, tel. 05520-52559.
MEJ. C.C.A. BRIET, *secretaresse*, Buurtweg 56, Ederveen, tel. 08387-1944
A.C.E. JANSE, *penningmeester*, Oranjelaan 13, Castricum, tel. 02518-53548, postrekening 1561752
t.n.v. de penningmeester Didaktiekcommissie V.G.N.
J. BROUWER, Elst (Gld).
P.H.F. GIELES, 's-Hertogenbosch.
C.J. LEIJH, 's-Gravenhage.
L.G. DALHUISEN, Warmond.
J.G. TOEBES, Nijmegen.

COMMISSIE POSTACADEMIALE VORMING

DRS. H.W. TIMMER, Cordell Hullplaats 61, Rotterdam, tel. 010-214865, *voorzitter*
DRS. K. VAN DIJK, Spechtstraat 7, Zwijndrecht, tel. 01850-25843, *1e vice-voorzitter*, beleid colleges.
DRS. J.H. VINK, Delflandstraat 69, Nootdorp, tel. 01731-9299, *2e vice-voorzitter*, conferenties.
P.W. BROUWER, Esdoornlaan 1, Rotterdam, *1e secretaris*
J.G. KIKKERT, Karekietlaan 12, Oostvoorne, tel. 01885-2926, *2e secretaris*, organisatie colleges.
W. BACHMAN, Veld en Beemd 65, Krimpen a/d IJssel, tel. 01807-5429, *penningmeester*, postrekening 527314 t.n.v. penningmeester Commissie Postacademiale Vorming der V.G.N. te Krimpen a/d IJssel
DR. J. SWART, Lindenlaan 40, Assen, tel. 05920-14591, *portefeuilles*.

AFDELINGEN

De organisatie van de postacademiale colleges in de diverse plaatsen is in handen van de besturen van de V.G.N.-afdelingen.

De adressen van de *afdelingssecretariaten* zijn:

<i>Alkmaar:</i>	Lindenlaan 12, Bergen N.H.	<i>Haarlem:</i>	Noorderdreef 160, Vennep.
<i>Arnhem:</i>	Kinkelenburglaan 2.	<i>Heerlen:</i>	Leenderkapelweg 27, Schaesberg.
<i>Amsterdam:</i>	de Savornin Lohmanlaan 5, Amstelveen.	<i>Hengelo:</i>	Th. de Keyserstraat 276, Enschede.
<i>Den Bosch:</i>	Philips de Tweedestr. 51.	<i>Leeuwarden:</i>	Gerard ter Borchstraat 19.
<i>Breda:</i>	Bavelselaan 224.	<i>Maastricht:</i>	Passementsmakersdreef 30.
<i>Eindhoven:</i>	Kruisakker 76.	<i>Rotterdam:</i>	Kamperfoelielaan 15, Oostvoorne.
<i>Goes:</i>	Molenwater 65, Middelburg	<i>Utrecht:</i>	J.F. Kennedylaan 131, Woudenberg.
<i>Groningen:</i>	Kamperfoelieweg 42, Paterswolde.	<i>Venlo:</i>	Groenstraat 244.
<i>Den Haag:</i>	Lindenstraat 22, 's-Gravensande.	<i>Zutphen:</i>	Gerstekamp 12, Warnsveld.
		<i>Zwolle:</i>	Stevinstraat 9, Kampen.

MAVOCOMMISSIE

A.L. VERHOOG, *voorzitter*, Drakenstein 8, Leiderdorp, tel. 01710-41127.
C.S. RUTSEN, *secretaris*, Kerspelstraat 59, Mijdrecht, tel. 02979-4017.
P. DOVES, Zaandam.
P.G. RUYS, Bussum.

COMMISSIE PEDAGOGISCHE AKADEMIES (PEDAK)

L.W. BOOGERT, *voorzitter*, Wielengahof, Delft, tel. 015-563034.
A.J. KAARSEMAKER, *secretaris*, Schepenenlaan 210, Middelburg, tel. 01180-3661.
DRS. D.J. NOORDAM, *penningmeester*, Jan Vethkade 50, Dordrecht, tel. 01850-37781.
P.W. BROUWER, Capelle aan de IJssel.
BR. EMILIUS GORDIJN, 's-Gravenhage.

DE KLASSIEKE OUDHEID

W.A. van Es

De Romeinen in Nederland

Een boeiend relaas over het wel en wee van de Romeinen in de Lage Landen en over de bewoners zelf van die streken gebaseerd op de laatste gegevens.

f 29,50

FIBULA KLASSIEKE REEKS

Xenofon, *De tocht der tienduizend*

Het gastmaal

Caesar, *De Gallische oorlog*

Aristophanes, *De kikkers, de wolken*

Cicero, *Brieven*

Livius, *Hannibals tocht over de Alpen*

Plutarchus, *Demetrius en Antonius*

Alle delen f 12,50

FIBULA JUNIORREEKS

N. Mitchison, *Alexander de Grote*

E.J. Sheppard, *Oud Athene*

Dr. K. Sprey, *Hannibal*

Alle delen f 5,90

GESCHIEDENIS EN CULTUURSERIE

Jaap ter Haar en Dr. K. Sprey, *Het Romeinse Keizerrijk*

Dr. Sophie Ramondt, *Mythe en sagen van de Griekse wereld*

Mary McGregor, *De geschiedenis van Griekenland*

Alle delen f 9,90

Al deze uitgaven zijn verkrijgbaar in de boekhandel

fibula—van dishoeck • bussum

